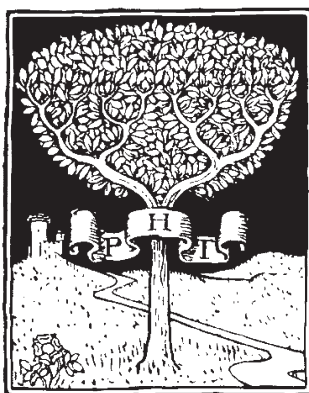

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2023:1 ♡ Årgång 119

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Lars M Andersson

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2023:I

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Lars M Andersson

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se; postadress: Lars M Andersson,

Historiska institutionen, Box 628, 751 26 Uppsala

Förfrågan om äldre nummer av PHT: info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution: pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7 eller bankgiro 245-1714.

Avisering av medlemsavgift sker under våren. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 250 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Mia Ahlborg Milwertz, Stockholm

TRYCK

BrandFactory AB, Stockholm i maj 2023.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar *peer review*. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Eventuella illustrationer bör bestå av fritt tillgängligt material, eftersom tidskriften bara i undantagsfall kan betala för upphovsrätt. I de fall en författare vill använda upphovsrättsskyddat material åligger det honom eller henne att undersöka vem som innehar rättigheterna och kontakta denne. Honorar för medverkan utbetalas inte, men författare till artiklar erhåller kostnadsfritt två exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt ett exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på postadressen ovan.

Från redaktören

I takt med att andelen svenskar med rötter i andra länder ökar kommer sannolikt också mängden personhistoriska och biografiska artiklar och texter om personer ur denna grupp att bli fler. I somliga fall innebär det samtidigt att människor i samhällets marginal lyfts fram. I föreliggande häfte handlar både artiklarna och essän om personer tillhörande minoriteter. Kulturhistorikern Måns Ahlstedt Åberg berättar om en kinesisk mans besök i det gustavianska Sverige, om hans turné bland bruks-herrgårdar, slott och gruvor, och vilka reaktioner visiten väckte. Historikern Jens Carlesson Magalhães ger utifrån ett glest och sprött källmaterial en skildring av en fattig och vanför judisk ungarls tillvaro i 1800-talets Norrköping och påminner om att det fanns stora ekonomiska och sociala skillnader inom den lilla judiska gruppen. Essän utgörs av ett utdrag ur religionshistorikerns Simon Sorgenfrei hyllade *"De kommer att vara annorlunda svenskar"*. *Berättelsen om Sveriges första muslimer*, återgivet med tillstånd av Norstedts.

Bidragen förenas inte bara av att de handlar om människor ur minoritetsgrupper utan också av att de lyfter fram dessa personer i deras egen rätt, som agerande historiska subjekt, och inte främst som föremål för andras agerande, vilket ibland blir fallet i skildringar av minoriteter. Ahlstedt Åberg betonar just att Afock, den kinesiske man som i sällskap av superkargören Olof Lindahl besökte Sverige 1786, skickligt utnyttjade sin roll som "kuriositet". På motsvarande sätt demonstrerar Carlesson Magalhães och Sorgenfrei att deras respektive huvudfigurer, Isak Salemonson och Ebrahim Umerkajeff, trots svårigheter framgångsrikt hävdade sina rättigheter.

Gemensamt för bidragen är också att de utmanar slentrianmässiga föreställningar om grupprelationer och i synnerhet det som kallas "ancient hatreds paradigm", föreställningen om uråldriga och eviga konflikter mellan grupper. Isak Salemonson, som ständigt flyttade, förefaller enbart ha varit inneboende hos kristna norrköpingsbor. Den församling han tillhörde gav inte bara fattigunderstöd till honom, och efter 1860 då passtvänet avskaffats, till fattiga judar från det judiska bosättningsområdet, gemenligen kallade "polacker", utan också till "en turkisk polack", av allt att döma en person ur samma folkgrupp, tatarerna, som Ebrahim Umerkajeff tillhörde, en grupp som var (och är) muslimer. Norrköpingsförsamlingen gjorde i detta fall inte skillnad mellan utländska judar och muslimer. På motsvarande sätt behandlade svenska myndigheter, till skillnad från pressen, Umerkajeff korrekt och Afock bemöttes inte bara

som en kuriositet utan också med välvilja. En del personer han träffade jämförde honom med de bilder av kineser de stött på i konst och reseskildringar och konstaterade att de inte stämde. Det som gör alla dessa händelser och företeelser intressanta är att negativa stereotyper om judar, muslimer och kineser florerade ymnigt när Aföck, Salemonson och Umerkajeff levde och verkade i Sverige men de slog alltså inte alltid igenom i handling.

I vanlig ordning rymmer häftet också recensioner av biografier och memoarer. Det avslutas med en runa över biblioteksmannen och bibliografen, tidigare *PHT*-redaktören (1973–1980) och mångåriga medlemmen i Personhistoriska samfundet, Åke Lilliestam. Frid över hans minne.

Lars M Andersson

Innehåll

Artiklar

<i>Måns Ahlstedt Åberg</i>	"My good friend the China-man". Aföck – den förste kinesen i Sverige (1786)	I
<i>Jens Carlessen Magalhães</i>	Isac Salemonson. Ett judiskt livsöde i Norrköping, 1790–1863	33

Essä

<i>Simon Sorgenfrei</i>	Muslimernas Ansgar? Två kapitel om Ebrahim Umerkajeff	59
-------------------------	--	----

Recensioner

<i>Carl Englund</i>	Lennart Pehrson: Franklin D. Roosevelt: President i kris och krig	76
<i>Carl Wålfors</i>	Per Gunnar Edebalk: Gustav Möller: En legendarisk socialpolitiker	79
<i>Bert Mårwald</i>	Jan Eliasson: Ord och handling: Ett liv i diplomatins tjänst	82
<i>Gunnel Furuland</i>	Anna-Lena Berg: Jacqueline Gyldenstolpe. Romantik och tragik i skuggan av tronen.	86
<i>Gunnel Furuland</i>	Ulrika Lagerlöf Nilsson: Elisabeth Beskow. Liv och berättelser 1870–1928	91

In Memoriam

Kristina Lundgren Åke Lilliestam 1925–2023 96

Medverkande i detta nummer 98

”My good friend the China-man”. Afock – den förste kinesen i Sverige (1786)

Av Måns Ahlstedt Åberg¹

*”[...] det kunde wärkeligen aldrig hända en utlänning af aldra största distinction större
artigheter än hwad Afock skiedde [...]”²*

Olof Lindahl till Eric von Stockenström, 1 januari 1787

Inledning

Afock eller Choy Chun Ng, som var hans riktiga namn,³ var en köpman från Kanton (Guangzhou) i sydöstra Kina, som föddes omkring år 1763 och som 1786, vid 23 års ålder, blev första kines att besöka Sverige.⁴ Idén till resan torde han fått genom sina kontakter med Olof Lindahl (1748–1801) – superkargör⁵ vid svenska Ostindiska Kompaniet –, och det var också i sällskap med denne han anlände till Göteborg i slutet av juli 1786, ombord på ett av kompaniets fartyg. Därpå följde ett drygt halvårs resande kors och tvärs i stora delar av Mellan-sverige, då Afock bjöds in att träffa en rad nyfikna högreståndspersoner, och slutligen det svenska hovet. Efter detta försvinner Afock för alltid ur historien, även om det framstår som högst sannolikt att han återvände till Kina på en svensk ostindiefarare.

Ett märkligt faktum är att denna resa – den första i sitt slag i såväl Sveriges som Kinas historia – snabbt föll i glömska. Trots att Afock blev en välkänd person under sina omkring sex månaders vistelse i Sverige, och trots att den gustavianska tiden är rik på historiskt källmaterial, försvann han ur det kollektiva medvetandet och ur historieskrivningen. Han var under lång tid tämligen okänd, och först på senare år har han och hans besök börjat få den uppmärksamhet de förtjänar. Denne unge mans levnadsöde är nämligen inte enbart intressant i sig, utan också och inte minst i sin historiska kontext. Alltför länge har han av svenska historiker behandlats som ett unikum, vilket han förstås också var sedd ur svensk synvinkel. Om man däremot lyfter blicken från Sverige, inser man snart att han inte var ensam om att företa en sådan resa.

Tidigare forskning

Afocks resa till Sverige var, som konstaterats, länge i det närmaste okänd. Första gången han nämns i litteraturen är i den femte delen av Carl Grimbergs historicsvit *Svenska folkets underbara öden*, som gavs ut 1916, alltså precis 130 år efter att besöket ägde rum. Grimberg har dock inte mycket att förtälja om Afock, som han för övrigt inte ens känner till namnet på. Han inskränker sig till att berätta att det rörde sig om den förste kines som någonsin varit i Sverige, att han hade anlänt på en ostindiefarare samt att han var föremål för mycket dåtida nyfikenhet och beundran.⁶

Första gången Afock förekommer i akademisk litteratur är mer än 20 år senare, i en konsthistorisk doktorsavhandling från 1939, och då på grund av att han är avbildad på en etsning av konstnären Johan Fredrik Martin (1755–1816).⁷ Därefter dröjde det ända fram till april 1968 innan han omskrevs på nytt – den gången i en artikel i *Hudiksvallstidningen*.⁸ Tre år senare förekommer Afock i en biografi över greven Knut Knutsson Posse (1755–1814), vars slott Svanå han besökte i september 1786.⁹ En annan adelsman som tog emot den exotiske gästen var Jean-Jacques De Geer af Finspång (1737–1809), vilket framkommer i en bok om denne från 1987, skriven av Holger Frykenstedt.¹⁰

Fem år senare skrevs en artikel av en kinesisk historiker vid namn Cai

Hongsheng, i vilken Afock förvisso inte nämns vid namn, men som innehåller ett citat från en kinesisk reseskildring, *Reminiscences of what was seen and heard on a tour to Sweden and Norway* (Youli Ruidian Nuowei wenjianlu), som inte kan åsyfta någon annan än honom.¹¹ Det rör sig om en liten notis om att författaren till verket, en man vid namn Hong Xun, som reste genom Sverige och Norge under det sena 1880-talet, ska ha fått nys om att han inte var den förste kines att företa en sådan resa. Cai citerar ett stycke av Hongs text, med egna förtydliganden inom parentes:

It has been seen on a visitor's book (autograph) in the Fan Lun (Falun) museum

Siluettporätt, signerat av Afock, tillägnat Anders Pihl, september 1786, 10,5 × 8,5 cm, Sala silvergruvas museum, Sala.

of iron work that a Chinese from Fujian who was a follower of their (Swedish) religion (Lutheran Church) visited this place in the 54th year of the reign of Qianlong (1789). This man should be the earliest (Chinese) visitor to Sweden.¹²

Aföck fick vidare viss medial uppmärksamhet kring årsskiftet 1993, i samband med att en målning föreställande denne inköptes av Nationalmuseum.¹³ Därefter föll han i relativ glömska fram till 1998, då den dittills mest grundliga studien av den kinesiske resenären gavs ut, konsthistorikern Jan Wirgins bokkapitel "Aföck – den förste kines som besökte Sverige".¹⁴ Wirgin redogör detaljerat för huvuddragen i Aföcks resa genom Sverige, presenterar en rad nya källor och reder även ut vissa historiografiska missförstånd. Han framhåller dock att studien inte är heltäckande, och kan komma att kompletteras av framtida historiker.¹⁵ Med hänvisning till Wirgins kapitel omnämner Kristina Söderpalm Aföck i en slutnot, i en bok om Ostindiska Kompaniet, utgiven 2000.¹⁶ Året därpå förekommer han också i en artikel om kinesisk invandring till Sverige, skriven av Björn Kjellgren; även denne hänvisar till Wirgins forskning.¹⁷

År 2005 uppmärksammades Aföck på nytt av en kinesisk historiker, Anthony Kuo-tung Chen, i dennes bok 東亞海域一千年 (*Dong Ya hai yu yi qian nian, Ettusen år av ostasiatiska*

hav). Han jämför Aföck med andra kineser som befann sig i Europa under 1600- och 1700-talen, och uppehåller sig framför allt vid det faktum att han var den förste i sitt slag i Sverige. Chen återger några grundläggande fakta om Aföcks resa, såsom hur han anlände till Sverige på en ostindiefarare, gästade en herrgård och skrev i dess gästbok – detta bör röra sig om besöket hos Jean-Jacques De Geer af Finspång – samt hur han mottogs med nyfikenhet och intresse i Stockholm. Han fokuserar även på några av de fysiska lämningarna efter Sverigevistelsen: målningar och etsningar föreställande Aföck, gjorda av konstnärsbröderna Johan Fredrik och Elias Martin (1739–1818), samt en dekorerad porslinsallrik med Aföcks namn, som idag finns på Östasiatiska museet i Stockholm.¹⁸

Efter detta var det i stort sett tyst om Aföck i tio års tid, innan han, under andra halvan av 2010-talet, började behandlas av historiker mer regelbundet.¹⁹ År 2015 togs han upp i Lisa Hellmans doktorsavhandling, *Navigating the foreign quarters*, och tre år senare i hennes bok *This House Is Not a Home*, en utökad och omarbetad version av avhandlingen.²⁰ Hon presenterar i dessa verk en tidigare okänd källa – ett långt brev från Olof Lindahl till Eric von Stockenström, daterat den 1 januari 1787 – samt fastslår att Aföcks namn torde ha varit Cai Ya-fu.²¹ Hon drar också en slutsats

En dekorerad porslinsallrik med Afocks monogram, vilken denne medförde till Sverige 1786. Den finns idag på Östasiatiska Museet i Stockholm. Foto: Östasiatiska Museet.

om vad Afocks och Lindahls relation säger om förhållandet mellan svenskar och kineser i Kanton generellt: att kontakterna vid tiden hade blivit "long term and personal".²² En annan intressant slutledning rör den kinesiske resenärens status som kuriositet i Sverige, och vad detta betydde för hans beskyddare och medresenär Lindahl. Hellman menar att det hade mycket stor betydelse för denne och hans sociala avancemang efter hemkomsten från tjänsten i Kanton. Orsaken till detta var att, som hon skriver, "China was currency in Sweden."²³ Hon utvecklar:

Chinoiserie was popular in the higher strata of Sweden. That, coupled with the Chinese restrictions, both on information about China and on Chinese travelling outside the country, made Afock unusual, and viewed as an exotic novelty. Indeed, he became Lindahl's entrance ticket to the homes of several influential people, and to settling in Sweden.²⁴

En annan nyare studie som bidragit till att kasta nytt ljus över Afock är Jacqueline Van Gents artikel "Linnaeus' tea cup" från 2016.²⁵ Artikeln är den första studie där ett genusperspektiv anläggs på Afo-

cks resa. Van Gent argumenterar för att introduktionen av kinesiska varor som porslinsföremål bidrog till att utmana den rådande genusordningen i 1700-talets Sverige, i synnerhet den dåtida synen på maskulinitet. På samma sätt som lyxkonsumtion av kinesiska varor hotade att feminisera den svenske mannen, ansågs Afock överskrida vissa genusgränser genom sin blotta närvaro. Argument för det sistnämnda hämtar Van Gent främst från Elias Martins målning av Afock, som visar honom sittande bredvid grevinnan Aurora De Geer af Finspång (f. Taube, 1753–1806), hustru till den ovan nämnde Jean-Jacques. Enligt Van Gent visar bilden något ovanligt:

an unusually intimate setting, with both the young Chinese man and the young countess sitting close together as a couple, not as in other depictions of the period, with the Chinese or African servant behind or lowered in relation to the European mistress.²⁶

Bilden torde, enligt Van Gent, ha uppfattats som vågad av den svenska samtiden, då den visade en svensk högreståndskvinna i en intim situation med en ung, viril "orientalisk" man – sammantaget en bild som uttryckte brist på manlig kontroll över två aspekter av "den andre", kvinnan och den österländske mannen.

Två år senare behandlades Afock av Magnus Olausson i essän "När Mittens rike kom till Sverige", som ingår

i bildalbumet *Sampanerna från Kanton*.²⁷ Olausson presenterar ett par nya källor och utvinner dessutom nya fakta ur några redan kända. I likhet med Van Gent noterar han hur Afock jämfördes med uppfattningar om kineser, som fanns i Sverige vid denna tid, framför allt avseende hudfärg och utseende. Förläggaren och bibliotekarien Carl Christoffer Gjörwell d.ä. (1731–1811) ansåg honom vara mycket lik de kopparstick av kineser, som han hade sett i reseskildringar. Prinsessan Sofia Albertina (1753–1829) tyckte att han, på rakt motsatt sätt, kontrasterade markant mot det som hade legat till grund för hennes förförståelse av hur kineser såg ut, nämligen kineserimålningar i en kunglig paviljong. Även Olausson själv noterar att Afock, på Elias Martins porträtt av denne och grevinnan De Geer af Finspång, har försetts med "en ovanligt mörk ansiktsfärg".²⁸

Afock förekommer också i Ingemar Ottossons *Möten i monsunen* från 2019, en bok om relationerna mellan Sverige och Kina. Ottosson använder besöket som ett av många exempel på dessa relationers historiska rötter, men går inte in på några detaljer och presenterar inte heller några nya fakta om händelsen.²⁹

Afock har relativt nyligen också rönt uppmärksamhet utanför Sveriges gränser. Mest utförligt har ämnet behandlats i en artikel från 2021, skriven av den i Macao verksamme doktoranden Fan Si Jie

(Faan Si Jit). I fokus står ett antal superkargörer inom svenska Ostindiska Kompaniet som arbetade i Kanton och Macao under 1700- och det tidiga 1800-talet. Mer specifikt behandlas villkoren för deras skapande av identiteter som köpmän i den främmande miljön. Olof Lindahl är en av de individer som nämns, och i ett stycke avhandlas också hans relation till Afock. Fan inskränker sig till att peka på det faktum att han var den förste kines som besökte Sverige, samt återger en anekdot om hur Afock vid ett tillfälle fick en fråga av Gustaf III och gav svar på tal ”med kinesisk hövlighet”. Elias Martins målning föreställande Afock och Aurora De Geer af Finspång återges också. I likhet med Hellman understryker Fan att Afock framför allt var en viktig ”tillgång” för Lindahl i främjandet av dennes karriär. Hans kinesiske skyddsling gav honom tillträde till inflytelserika personer i Sverige, med vilka han kunde knyta strategiskt betydelsefulla kontakter för framtiden.³⁰

Samma år omnämns Afock också i boken 遇见黄东 (*Yu jian Huang Dong*, *Att möta Huang Dong*) av Hongkonghistorikern May-bo Ching (Meibao Cheng). Hon presenterar dock inga nya fakta, utan omskriver honom kortfattat som ett av många exempel på kineser som besökte Europa under 1600- och 1700-talet. Ching har heller inte gått till källorna, utan utgår ifrån Anthony Kuo-tung Chens ovannämnda verk.³¹

Den mig veterligen senaste studien i vilken Afock figurerar är *Naturliga morianer* av Eva Engblom. Boken, som 2022 gavs ut som privattryck i begränsad upplaga (100 ex.) är en grundlig genomgång av så gott som samtliga icke-européer som besökte eller bodde i Sverige fram till år 1900 – den är således en guldgruva för den som är intresserad av detta ämne. Om Afock har den dock ganska lite att berätta: det inskränker sig till ett kort stycke som gör gällande att han kom till Sverige, avbildades av Elias Martin och omnämndes i ett par källor. Engblom presenterar således ingen ny kunskap och inte heller några nya källor.³²

Afocks ankomst till Sverige

I slutet av januari 1786 befann sig Olof Lindahl ombord på Ostindiska Kompaniets fartyg *Adolph Fredric*, som då låg utanför Macao.³³ Med största säkerhet var Afock där med honom. Omkring sex månader senare, den 24 juli, anlände skeppet till Göteborg.³⁴ Därpå följde drygt två veckor i staden, då Lindahl gjorde visiter hos andra kompaniemedlemmar samt tog hand om de rutinaffärer som alltid följde på en ostindiefarares ankomst till hemmahamnen. Först den 10 augusti kunde han i sällskap med Afock anträda färden till hemstaden Norrköping. På vägen dit passerades bland annat Skagersholms bruk i Västergötland, vars ägare, Jacob Arfwedsson, Lindahl kände.³⁵

Varför Afock hade valt att företa resan är inte känt. Trots att ungdomlig äventyrlust tycks vara en nära till hands liggande förklaring kan man anta att det även fanns ekonomiska motiv. Detta antyds i en passage i det långa brev som Lindahl skrev till sin vän och kollega, superkargören Eric von Stockenström, den 1 januari 1787. Lindahl skriver:

Den Commerce Afock lade sig uppå lyckades ey bättre än at altsaman ännu ligger oförsålt, för hwilken han ännu hos Akoy³⁶ lär wara skyldig med uplupen ränta mellan 500 ock 550 Piaster.³⁷ Will du wara så god min kjära Bror ock lämna honom desse penningar å min Räkning skall jag dem wid din lyckeliga hemkomst med all tacksamhet återbetala.³⁸

Afock förefaller således ha lånat pengar för att kunna sälja någon form av varor direkt i Sverige. Vilken sorts varor det kan ha rört sig om framgår inte,³⁹ men det är intressant att notera att Lindahl var villig att betala av Afocks skuld. Detta indikerar nämligen en nära relation mellan de bägge männen, och kanske även vissa affärsförbindelser som Lindahl ville skydda. Framför allt visar det att Afock var en medveten historisk aktör med egna planer och drivkrafter. Han hade åtminstone ett tydligt mål med sin resa, vilket nyanserar bilden av honom som ett passivt objekt för Lindahls och andra svensks ambitioner och intressen.

Exakt när Lindahl och Afock nådde Norrköping är inte känt, men nästa spår efter dem kan dateras till nio dagar efter att de lämnade Göteborg. I en gästbok tillhörande greve Jean-Jacques De Geer af Finspång – bosatt på godset med samma namn utanför Norrköping – finns följande anteckning:

Ki-en-Longs Femtio Första Regerings år,⁴⁰ Chinesen Tsoy-Cham-Uum / eller Afock / från Canton kommen til Swerige ock giorde sin ödmukaste compliment för Baron De Geer. Den 19 Augusti 1786.⁴¹

Afocks mellansvenska resa

I sitt långa brev till von Stockenström berättar Lindahl att han och Afock snart gav sig ut på en ny resa. Denna skulle komma att ta dem genom en stor del av Mellansveriges större städer och bruksorter. Han skriver:

Sedan wi passerat 3ne weckor i Norrköping foro wi till Westerås marknad genom Örebro, Nora, Wedewåg ock andra remarquable bruk ock ställen, bland andra på Elfstorps bruk som jag af Castorin⁴² fick höra din Salige Fader⁴³ anlagt ock din födelse ort. nuwarande [*sic*] ägaren bad mig då jag skref hälsa dig mycket. – Derifrån foro wi touren af Sahlberga ock Gysinge Bruk i Gestrike-land hwarest wi hos Barcheus⁴⁴ uppehöll oss 3ne dygn, ock sedermera åt Fahlun där grufwan af Afock besågs på nedersta

djupet liksom Ornäs med dess märkvärdigheter, ock hwar wi foro fram blefwo wi hos bästa folcket i orterna tracterade, liksom Sala hos Landshöfdingarna både i Westerås⁴⁵ ock Fahlu,⁴⁶ på återresan från sistnämnda ställe besågo wi Hedemora ock Afwestad där din honetta Bror Herr Directeuren⁴⁷ tillskyndade oss oändligt mycket *plaisir* så wäl med wärkens beseende som i sitt eget hus.⁴⁸

De exakta datumen för de många besöken är inte kända, men resan måste rimligtvis ha inletts ganska snart efter vistelsen hos greve De Geer. Lindahl skriver nämligen i brevet till von Stockenström att den varade omkring sex veckor, och han och Afock var definitivt tillbaka i Norrköping igen den 9 oktober.⁴⁹ Endast vid ett par tillfällen kan de placeras på en viss plats vid en viss tidpunkt: i Falun och Sala samt på Svanå herrgård, norr om Västerås, under september månad. På nämnda herrgård gästade de adelsmannen och bibliofilen Knut Knutsson Posse den 20 september, vilket noterades i dennes gästbok.⁵⁰

Vid ett annat tillfälle besökte de silvergruvan i Sala, där Afock skänkte en lokal ämbetsman, Anders Pihl, ett siluettporträtt – ett urklipp av svart papper, vilket visar Afocks profil, liksom en skugga eller som om han stod i motljus. Porträttet finns ännu bevarat i Sala silvergruvans museum, och på dess baksida står: "Chinesen Afock från Canton, besökte Sala Grufva i Sept. månad 1786,

och lemnade detta sitt Portrait med handskrift till ____ A. Pihl".⁵¹

Vistelsen i Falun ägde rum mot slutet av månaden. Den 30 september kunde *Fahlu Weckoblad* rapportera: "Bruks-Patron Friedric Jancke⁵² och Supercargeuren Lindahl från Norrköping, samt Chinesaren Afock från Canton hos källarm[ästare] Lidman."⁵³ Redan dagen innan hade sällskapet dock besett stadens stora attraktion, koppargruvan, och förevigat sin närvaro i gruvans egen gästbok:

I Keysaren Kien-long's Femtionde första Regierings år, war Chinesen Afock född i Canton, uti Fahlu Stad, ock war neder på 170 famnars djup, uti den äfwen i China witt bekanta Stora Swenska Koppar Grufwan i Sällskap med Olof Lindahl och Fredric Jancke från Norrköping den 29 September 1786.⁵⁴

De tre gästboksanteckningarna samt siluettporträttet är framför allt intressanta då de utöver den svenska (eller franska) texten också innehåller kinesiska parallelltexter skrivna av Afock. Detta är de första kända exemplen på kinesiska tecken som har producerats på svensk mark, och dessutom ett par av de tämligen få kinesiska texter som över huvud taget fanns i landet vid tiden.⁵⁵

Afock i Stockholms societeten

Afock, Lindahl och kanske även Jancke bör ha tillbringat de första dagarna i oktober på återresa till Norrköping. Väl

där kom de av vad som förefaller ha varit en ren slump snart att behöva planera ännu en resa. Natten mellan den 8 och 9 oktober fick nämligen staden besök av Gustaf III, som befann sig på resa till Karlskrona. På förmiddagen den 9, före sin avresa vid halvettiden, höll kungen audienser för dem som önskade komma, och bland dem som då dök upp fanns Lindahl och Afock.⁵⁶ Detta vet vi eftersom Lindahl på dagen en månad senare skrev till riksrådet och greven Fredrik Sparre (1731–1803). Brevet lyder:

Då Hans Kongl. Mayt. genomreste Norrköping hade jag den dyra nåden att blifva Hans Kongl. Mayt. förestäld, jämte en infödd Chines vid namn Afock som varit mig fölgaktig ifrån Canton i China, vid hvilket tilfälle jag blef befald att låta weta min ankomst till Stockholm med nämnde Chines – Det är i anledning af denne Kongl. Mayts. nådigste befallning, jag wägar infinna mig hos Eders Excellence med ödmuik anhållan at Eders Excellence täckes detta hos Hans Kongl. May. anmäla, ämnandes jag mig i händelse Kongl. May. ey skulle annorlunda förordna äfwen med första uppackta Eders Excellence.⁵⁷

Lindahl och Afock hade alltså blivit befallda att besöka kungen i Stockholm, en befallning de åtlydde. Dagen därpå står följande notis att läsa i tidningen *Dagligt Allehanda*: "Supercargeuren Lindahl, Bruks-Patron Jancke med Fru

och dotter, [...] samt Chinesen A. Fock från Norrköping, bo i huset N:o 76 wid Storkyrkobrinken."⁵⁸

Afock gjorde stor sensation i Stockholm, vilket Lindahl framhåller: "Här i Hufvudstaden må du tro knäfweln red folcket att rifwas om Chinesen."⁵⁹ Både han och hans kinesiske skyddsling inbjöds under ett par hektiska veckor till en lång rad supéer, visiter och sällsamt besök hos det dåtida Sveriges samhällselit, inom vilken alla tycks ha varit oerhört nyfikna på den exotiske unge köpmannen. Lindahl, som efter hand tycks ha tröttnat på det hela, beklagar sig för vännen von Stockenström: "jag rådde under hela tiden i Stockholm knapt om mig sielf."⁶⁰ Han skriver senare:

sant är det, at jag war oändeligen génerad ock wille ey undergå en dylik [oläsligt] för mycket penningar men har den satisfaction at alla menniskor så höga som låga ey allena älskade Afock utan togo just afsked af honom med rörelse [...].⁶¹

Lindahl beskriver hur han och Afock, tre dagar efter att ha anlänt till staden – troligtvis avses den 11 november – blev inbjudna av kungens bror, hertig Carl (1748–1818), och dennes hustru, Hedvig Elisabeth Charlotta (1759–1818), att närvara på en bjudning hos dem, "jämte en mängd af Grefwinnor".⁶² Efter att ha besvarat många frågor erbjöds de att stanna och supera, vilket de gjorde, varpå de återvände hem omkring midnatt.

Tre dagar senare, den 14 november, var de hos hertigparet på nytt, och denna gång förärades Afock ett antal gåvor. Av hertigen själv mottog han en åttkantig guldmedalj på en kedja, på vilken följande inskription stod att läsa: "Af Swea Rikes Arffürste Prins Carl, Hertig til Södermanland ock Stor-Amiral, gifwen til afock [*sic*] den 14 november 1786."⁶³ Hertigen föreslog vidare att Afock skulle översätta parallelltexten till kinesiska, på det att även denna skulle kunna graveras in på medaljen. Av hertiginnan fick han, i sin tur,

2ne Lådor af Swenskt Snickare arbete oändeligen wäl giorda, den ena med 2ne Thé dosor uti ock den andra fylld med allehanda artiga ock wackra granlåter för Afocks Fru bland hwilka å ett pennfoder af Elphenben Hertiginnans namn står emailletat blått i guld.⁶⁴

Det var dock inte enbart värdparet som undfagnade Afock med gåvor. Även en "Fröken Gyldenstolpe"⁶⁵ skänkte honom, som Lindahl skriver, "en alt för wäl bunden pennings pung af hennes egit arbete."⁶⁶ Under någon av dessa bägge bjudningar ska Afock, enligt Lindahl, ha roat sällskapet med att framföra visan *Gustafs skål*, vilken han hade lärt sig sjunga.⁶⁷

Två dagar efter det andra besöket hos hertig Carl, alltså den 16 november, gästade Lindahl och Afock ytterligare en kunglighet, prinsessan Sofia Alberti-

na. Lindahl berättar om hur de hade fått instruktioner att inställa sig hos henne om kvällen denna dag. Väl ditkomna bjöds de att dricka te och supera, och liksom hos hertigparet förärades Afock en gåva: "ett gulduhr med vidhängande kjedja".⁶⁸ "[H]är war något mera génant än på förra stället," skriver Lindahl, "men ändå skiäligen roligt."⁶⁹ Den 26 november skrev prinsessan till en av sina väninnor, grevinnan Sofie Ehrensvärd (f. Sparre af Söfdeborg, 1761–1832), om sitt intryck av Afock. I brevet anmärkte hon på dennes, som hon tyckte, oväntat mörka hudfärg; enligt henne hade han varit "de la couleur du Nègre du Roi".⁷⁰

Efter besöket hos Sofia Albertina gick en dryg vecka om vilken det finns få uppgifter. Säkert är dock att bjudningarna på olika håll i Stockholms societeten fortsatte. Med hänvisning till visiterna hos hertigen och prinsessan skriver nämligen Lindahl: "Utom dessa höga besöken woro wi dageligen på flere håll hos de förnåma".⁷¹ Bland dem han nämner vid namn återfinns exempelvis drottningen, Sofia Magdalena (1746–1813), av vilken Afock mottog "en Guld medaille med hennes egen bröstbild uppå"; en annan var Carl Sparre (1723–1791), överståthållare i Stockholm, som "regalerade rätt många Grefwinnor med Afocks bekikande"; ytterligare en var riksrådet Eric von Stockenström – namne och farbror till adressaten av Lindahls brev⁷² – vars hustru Johanna

(f. Bedoire, 1729–1808), såväl som deras dotter, Johanna von Lantingshausen (f. von Stockenström, 1753–1809), skänkte Afock ett par ”taskböcker” (plånböcker).⁷³ Den senare gav honom även ett par strumpeband avsedda för hans fru, vilket hon gjorde, tillägger Lindahl, ”som en belöning för den Chinesiska airen⁷⁴ han på slottet lärde henne hos Hertiginnan.”⁷⁵

Nästa källa är daterad den 23 november, i form av ett brev som Lindahl riktade till Fredrik Sparre.⁷⁶ Han och Afock befann sig då inte längre i Stockholm utan i Uppsala, dit de tycks ha rest för att träffa Gustaf III, som då befann sig där för att åhöra några föreläsningar vid universitetet. Det är oklart om de sammanträffade med honom, men tydligt är att de någonstans ifrån mottog instruktioner om att vid sjutiden på söndagskvällen den 26 november inställa sig på kungliga slottet.⁷⁷ Tiden i Uppsala var alltså inte bortkastad för dem, vilket brevet till Sparre vittnar om. Lindahl skriver:

Uppå Eders Excellences begiärte under rättelse får jag ödmuikast swara, att Kongl. Mayts. nådiga vilja skall i möyeligaste måtto upfyllas, så att resan härifrån Lördags aftonen [25 november] skall för sig gå, ock Hr. Afock sig på Courren Söndags aftonen infinna. Jag får vidare den äran personligen upwackta Eders Excellence ock Dess gunstiga underrättelse inhämta.⁷⁸

Den personliga uppvaktningen skedde kring middagstid fredagen den 24 november, då Lindahl och Afock gjorde en kort visit hos Sparre, under vilken de också ”hade den nåden som hastigast få buga oss för Prinsen”,⁷⁹ den då åttaårige kronprinsen (sedermera Gustaf IV Adolf), vars utbildning och uppföstran Sparre mellan 1781 och 1788 hade ansvar för. De ombads att återkomma senare samma kväll, då de bjöds på te och samtalade med Sparre och kronprinsen. Slutligen erhöll också Afock ”af Prinsens egen hand [...] en guldmedaille med Dess egen bröstbild”.⁸⁰ Följande dag gick Lindahl och Afock runt i Uppsala för att bese dess främsta sevärdheter, såsom universitetsbiblioteket och akademiträdgården,⁸¹ varpå de framemot kvällen reste tillbaka mot Stockholm.⁸²

Den 24 november mötte de kansli-rådet Carl Fredrik Fredenheim (1748–1803), och enligt Olausson ska denne dagen därpå även ha bjudit in de två resenärerna att delta i en tillställning med ett större sällskap.⁸³ Klart är att Lindahl vid detta tillfälle skänkte Fredenheim ”en Chinesisk Charta öfver Staden Nankin i China.”⁸⁴ En anteckning, som gjordes i samband med överlämnandet av gåvan, gör gällande att ”Tsoi Afock var där i detsamma och skref sit namn på Chartan.”⁸⁵ Samma dag som Fredenheim erhöll den signerade kartan skrev Carl Christoffer Gjörwell d.ä. ett brev till skriftställaren Johan Hinric Lidén

(1741–1793) och redogjorde för sin personliga uppfattning om Afock. Det är inte känt exakt när han träffade Afock, men mötet hade uppenbarligen gjort ett bestående intryck på Gjörwell, som bl.a. skriver: "Jag jämförde honom med kopparsticken i Resebeskrifningarne och fann honom exakt".⁸⁶

Väl tillbaka i Stockholm inställde sig Afock och Lindahl, enligt instruktionerna, om kvällen söndagen den 26 november på kungliga slottet. Lindahl beskriver målände kungens och drottningens rika utstyrlar; hur de "för Afocks skuld wiste sin prackt ty de woro glimmande af ädla stenar som solar i synnerhet Kungen sielf."⁸⁷ Den senare tycks vid tillfället ha betett sig med en för honom inte helt okarakteristisk fåfänga. Lindahl skriver: "konungen wiste honom sin Stora Brillanterade orden ock frågade om det war så lystert wid hofwet i China."⁸⁸ Kungen ska även, enligt Sofia Albertina, ha frågat Afock om han inte var förvånad över Sveriges ringa befolkning. Denne replikerade då diplomatiskt och hövligt, med tung brytning som prinsessan i sitt brev återger fonetiskt: "lite Fälke män gote Fälke".⁸⁹ Utöver detta fick de bägge gästerna även bevista när kungen och drottningen spelade kort, och hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta, som också var där, försökte inviga Afock i spelets regler. Hon tycks ha fattat särskilt tycke för den unge kinesen, vilket Lindahl kommenterar:

Hertiginnan befalte mig intet en utan flere gånger att jag änteligen skulle låta henne weta om han kommit med lif ock hälsa wäl tillbaka [till Kanton]. Du kan aldrig tro hwad hon höll utaf Afock.⁹⁰

Under besöket på slottet fick Lindahl och Afock även instruktioner om att följande morgon, den 27 november, närvara vid den kungliga levéen – Gustaf III:s ceremoniella morgonritual, under vilken särskilt gynnade personer tilläts närvara och bistå vid hans uppstigning, påklädning och morgontoalett. I det gustavianska Sverige var närvaron vid levéen strängt exklusiv och mycket eftertraktad; den var en ynnest reserverad för ett fåtal individer i samhällets absoluta toppskikt.⁹¹ Lindahl beskriver:

Afock fick se alla ordens Herrarne i Levé drägter under passerandet genom kungens rum til Ordens Capitlet, wid hwilket tilfälle Härden i Preussen [samt] Grefwe Lewenhaupt ock blefwo nämnde till eller benådade med blåa bandet.⁹² Samt Baron Liljecrantz⁹³ nämnd till Riks Råd, som par dagar derefter blef succederad af Wahrendorfs⁹⁴ måg Baron Ruuth.⁹⁵

Efter detta fortsätter han med att ge en sorts sammanfattande avrundning av sin redogörelse:

Se på detta sättet min Bror passerade wi våra dagar i Stockholm förtigandes att Afock war i alla Collegier, på arsenalen,

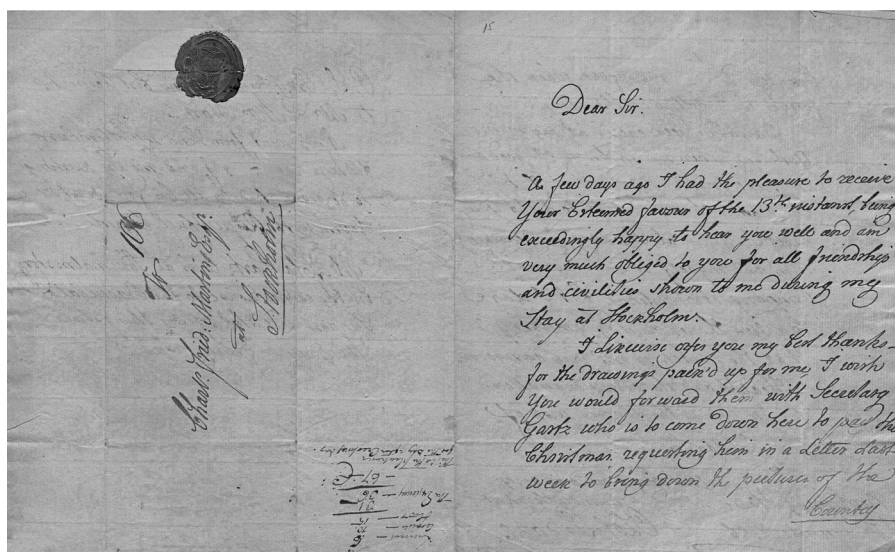
Banquen, myntet, Målare Academien, hos Sergel⁹⁶ utom många andra artister, där alla på alla ställen jämte Ridarhuset wiste honom allting med största beredwillighet ock *enjouement*. Så det kunde wärkeligen aldrig hända en utlänning af aldra största distinction större artigheter än hwad Afock skiedde [...].⁹⁷

Ytterligare en sak som Afock fick beskåda var den svenska scenkonsten: "hwad jag tyckte i synnerhet frappa honom", konstaterar Lindahl, "war Operan ock förnemligast Gustaf Wasa".⁹⁸

Efter närvaron vid den kungliga levéen är det tyst om Afock i drygt tio dagar. Nästa gång han omnämns är den 7 december, i en artikel i *Upfostrings-Sälskapets Almänna Tidningar*, en tid-

ning som gavs ut av Gjörwell. I artikeln ges en kort redogörelse för Afocks person och detaljerna kring hans resa: man får reda på hans ålder, yrke och språkfärdigheter; vilka städer han har besökt i Sverige och vilka institutioner han besett i Stockholm; slutligen meddelas att han "nu rest til Götheborg, för at därifrån med Ostindiska Skeppet Sophia Magdalena fara til China tillbaka."⁹⁹

Ytterligare ett par dagar senare, den 18 december, nämns Afock också av Lindahl – då tillbaka i Norrköping igen – i ett brev till målaren Johan Fredrik Martin. I ett postskriptum tillägger han att Afock lämnade Norrköping för att resa mot Göteborg åtta dagar tidigare.¹⁰⁰ Den 28 december skrev Lindahl

Brev från superkargören Olof Lindahl till målaren Johan Fredrik Martin den 18 december 1786.
Foto: Kungliga Biblioteket

även till Gjørwell och tackade för den vänliga behandlingen av honom och Afock i tidningen. I samma brev ursäktar han sig också för att han ännu inte har varit i tillfälle att besöka Gjørwell och dela med sig av "de små anmärkning-
ar jag under mina resor til China haft tillfälle göra". Lindahl förklarar att han olyckligtvis hade lämnat kvar sina anteckningar i Göteborg, varför han inte skulle kunna göra detta förrän tidigast efter julhelgen. Han hälsar samtidigt från Afock, som enligt honom "wistas i Gborg ock mår wäl".¹⁰¹

Då Lindahl skrev dessa rader hade dock Afock redan lämnat svensk mark. Ostindiefararen *Sophia Magdalena* – sannolikt med Afock ombord – lade ut från Göteborgs hamn den 19 december.¹⁰² Efter att ha legat på reddan i ett par veckor avseglade hon så mot Kanton på morgonen den 13 januari 1787.¹⁰³ Omkring ett halvår senare, den 29 juli, anlände *Sophia Magdalena* till Kanton. I tidningar från tiden – där det regelmässigt rapporterades vilka som hade avlidit eller förlupit under resans gång – förekommer inga uppgifter om Afock. Om han nu verkligen hade farit med skeppet, tycks allt ha gått enligt planerna.

Afock fångad på bild

Under det dryga halvår som Afock uppehöll sig i Sverige avbildades han ett antal gånger, både av professionella och amatörer. Att Afock avbildats av

konstnärbröderna Elias och Johan Fredrik Martin nämns i så gott som all tidigare forskning, liksom i vissa källor som har presenterats ovan. Den 14 januari 1788 skrev greve De Geer af Fin-spång ett brev till Johan Fredrik Martin, där han försäkrar, att "nothing would do me more pleasure, as to get a picture

Hertig Carls teckning av Afock (november 1786). Källa: "Hertig Carls ritning af Chinesaren à Foch, som var här i Sverige 1786 om hösten, afritad på en soupe hos Hertigin-nan", Teckningar, kartor och ritningar från Sjöholms gårdsarkiv samt tyska godshandlingar (0002:00001): Teckningar, kartor och ritningar (1): Sjöholmsarkivet med Lewen-hauptska släktarkivet (#), RA. Signum: SE/RA/720791/#/1/0002:00001.

of my good friend the China-man, especially drawn by your proper hand.”¹⁰⁴ De Geers önskan förverkligades. I Na-

tionalmusei arkiv finns två etsningar av Aföck, gjorda av adressaten, och vilka troligtvis tjänade som förstudier till den

Choi Aföck, Aurora Taube och Olof Lindahl (1787), av Elias Martin, olja på duk, 90 cm × 78 cm, signum: NMGrh 4067, inköp 1992, utställd i: Kabinett 1606–1700-tal, NM. Foto: Anna Danielsson/Nationalmuseum

oljemålning som brodern Elias senare skulle framställa.¹⁰⁵ Målningen – också den på Nationalmuseum – föreställer, som framhållits, Afock och grevinnan Aurora De Geer af Finspång, sittande sida vid sida på en soffa, medan Lindahl står undanskymd i bakgrunden vid ett mörkgrönt draperi.¹⁰⁶ Bredvid Afock ligger en solfäder, och vid sidan av soffan står en taburett, dignande under allehanda smycken och andra dekorativa föremål. Den unga grevinnan leker förstrött med Afocks hårpiska och verkar helt fokuserad på den, medan Afock sitter med korslagda ben och tittar direkt på betraktaren, med lugn och fast blick. Lindahl står med handen på draperiet och betraktar paret.

Hertig Carls möten med Afock resulterade inte bara i gåvor. Han tog även tillfället i akt att göra en grov skiss av den exotiske gästen, vilken har bevarats till eftervärlden i Sjöholmsarkivet.¹⁰⁷ Teckningen visar Afock stående vid ett bord iklädd sin kinesiska dräkt med vida ärmar och rund mössa, i färd med att skriva eller rita på ett pappersark – kanske nedtecknar han den kinesiska översättning som skulle graveras in på guldmedaljen?

Den 18 december skrev riksheraldikern Jonas Carl Linnerhielm (1758–1829) till Gjörwell:

Att få se vår Chines af Skuggan war rätt
 interessant, då jag ej personl: ägde till-

fälle därtill: Och om jag på något sätt kunde förklara min Tacksamhet, förtjente denna godhet sådant helt särskilt. Om jag ej irrat i mitt tycke eller mitt minne af Lavater,¹⁰⁸ visar Profilen ett jämt gladt humeur med lite capriker, nog mycken nyfikenhet eller nybegirighet, skälig stark smak för wällust, lätthet att uttrycka sig, men ingen extraordinäre fattningsgåfwa, och en hederlig Caractere utan genomträngande kraft.¹⁰⁹

”Skuggan” är troligtvis den typ av siluett, som förekommer på det ovan nämnda gåvoporträttet till Pihl – alltså ett urklipp av svart papper på en ljus bakgrund, som ger intrycket av att visa den avbildade i motljus, alternativt dennes skugga. Det faktum att han även skriver om ”profilen” styrker denna förklaring. Afock tycks alltså ha lämnat fler än ett sådant porträtt efter sig under sin vistelse i Sverige. Ytterligare en antydning om detta finns hos Frykenstedt, som hävdar att Afock, under besöket på Finspångs slott, inte bara skrev sitt namn i gästboken utan även ”bifogar en siluett”.¹¹⁰ Han utvecklar dock inte detta ytterligare, och inkluderar inte heller någon bild av siluetten. Värt att notera är dock att det tycks som om Afock ritat eller klippt denna siluett själv. Om detta även gäller de två övriga siluettporträtten av honom är svårt att fastslå, även om det förstås framstår som en möjlighet.

Minnet av Afock (1787–1790)

Afock avseglade, som nämnts, troligtvis från svenska vatten den 13 januari 1787. Elva dagar senare, den 24 januari, fyllde Gustaf III 41 år, och hans födelsedag högtidlighölls bland annat med en liten teaterföreställning – eller *divertissement*, som det då kallades – troligtvis skriven av hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta.¹¹¹ Manusets till föreställningen, som omfattar sexton sidor och är skrivet på svenska men har den franska titeln *Fêtes chinoises à Canton 1787* (Kinesisk högtid i Kanton 1787), finns nämligen bevarat i hennes personarkiv.¹¹² Divertissementet kan enklast beskrivas som en sorts lättsam amatörteater, revy eller spex, som skrevs och kanske även framfördes av medlemmar av hovet, och som innehåller ett antal sånginslag i form av kupletter.

Fêtes chinoises à Canton 1787 utspelar sig i det svenska faktoriet i Kanton, på kungens födelsedag den 24 januari (N.S.). Med anledning av bemärkelsedagen har huvudrollen, en fiktiv svensk superkargör vid namn Hjelmgren, och hans fru bestämt sig för att hålla en fest till kungens ära. De har därför bjudit in fyra andra köpmän från olika länder – Frankrike, England, Holland och Ryssland – samt deras respektive fruar för att delta i festligheterna. Innan gästerna anländer förs huvuddelen av dialogen mellan Hjelmgren och hans fru. De talar om den förestående festen men främst

om vilken förträfflig kung Gustaf III är, i synnerhet efter att de plötsligt fått en försändelse med brev och tidningar från Sverige, vilka de läser och kommenterar. Efter detta börjar gästerna anlända, och när de alla är församlade delar de med sig av sina egna personliga anekdoter om kungen och dennes kopplingar till deras respektive länder. Anekdoterna har alla det gemensamt att de är översvallande positiva, och sensmoralen kan knappast undgå någon: att kungen lovsjungs även av utlänningar och inte enbart av sina undersåtar.

I denna berättelse spelar en figur vid namn Afock en central roll.¹¹³ Han förekommer på den allra första sidan, i pjäsens rollförteckning – längst upp i listan, oberoende av alfabetisk ordning – där han helt enkelt beskrivs som en "Chinesare".¹¹⁴ Redan i den första scenen, då Hjelmgren står utanför sitt hus och talar för sig själv om de kommande festligheterna, nämns han. Hjelmgren säger:

I dag hade jag ämnat öppna mitt hus för alla Europeer, men Afock har förekommit mig. Han vill i dag upmuntra sina Landsmän at wörda Sverges Konung. Det må ske. Den Kung som hugnar mänskligheten, förtjenar alla folkslags dyrkan. Wid Chinas strand, må Gustafs födelsedag blifva en högtid.¹¹⁵

Förväntningarna inför de stundande kinesiska festligheterna är stora genom

hela pjäsen; på sidan sju omtalas exempelvis "Afocks *fête*" på nytt.¹¹⁶

När Hjelmgren och hans fru senare talar med varandra om förberedelserna, säger hon att det kommer att serveras kaffe och varm choklad åt gästerna samt, tillägger hon, "liqueurer och ris åt Afock."¹¹⁷ Ytterligare något senare kommer Hjelmgrens tjänare Carl med posten från Sverige, vilken han säger sig ha fått från Afock, som i sin tur har fått den vidarebefordrad till sig från Peking.

Det dröjer ganska länge innan Afock själv anträr scenen. Detta, i kombination med att han vid flera tillfällen nämns av de övriga rollgestalterna, skapar en effektiv dramatisk uppbyggnad av honom som figur. Inte förrän mot slutet av pjäsen beskrivs det i manuset hur musik plötsligt börjar spelas, och hur Afock uppenbarar sig och välkomnas av fru Hjelmgren.¹¹⁸ Därpå följer någon sorts musikaliskt mellanspel, som i manuset beskrivs som en "concert", efter vilken Afock håller en lite längre monolog:

Under den tid jag var i en svensk superchargeurs hus, umgicks jag här med alla Européer. Folk ifrån alla land tala med wördnad om Konungen i Sverige. Jag glömde min förbindelse, Jag öfvergaf mitt Fädernesland och wågade lifvet både för straffet och hafvet för att få se denne Kung. Jag har sedt honom. Han är stor som Yao och älskanswärd som China. Jag har återkomit. Kejsaren har

sjelf funnit orsaken til min resa gjällande. Han har förlåtit mig. Jag får utsprida den Konungs ära, som Kejsaren sjelf längtar at se. I dag tager jag mig den friheten at bjuda Eder samteliga at bewista en högtid, den jag med mina landsmän årligen skola fira.¹¹⁹

Monologen följs av dialog varefter alla skålar för kungens hälsa, varpå de fem fruarna sjunger varsin kuplett. Efter detta säger Afock: "Följen mig mina vänner til Templet. Med böner och offer böra vi börja vår högtid."¹²⁰ Han yttrar därpå "några Chinesiska ord", varpå de andra utländska gestalterna på scenen alla säger något på sina egna språk till sina respektive landsmän.¹²¹ Slutligen, i pjäsens sista replik, bryter Hjelmgren ned "den fjärde väggen" och talar direkt till publiken, som i detta sammanhang tycks få representera svenska folket. Han säger: "Swenskar följen Afock, Högtiden är Eder, dagen var början til Eder sällhet."¹²² Ridå.

Manuset är det enda som finns kvar av denna pjäs. Det finns inte några källor som beskriver skådespelarsatserna, eller hur dekoren, sminket och kostymerna såg ut, vilka melodier som tonsatte kupletterna eller hur publiken tog emot skådespelet. Det framstår dock som troligt att åskådarna utgjordes av det kungliga hovet, då det mot slutet av manuset står att Hjelmgren talar "til hofvet", när man av sammanhanget

förstår att han talar till publiken.¹²³ Det är synd att det saknas uppgifter om allt det ovanstående, då sådana kunnat ge intressanta inblickar i vilka idéer om Kina och dess kultur som cirkulerade i svenska högreståndskretsar vid tiden.

Den historiske Afock har förhållandevis lite att göra med figuren som bär hans namn i pjäsen men det förekommer entydiga hänvisningar till historiska händelser i hans monolog – såsom hans resa till Sverige och möten med Gustaf III – men slutintrycket blir ändå att pjäsen säger mindre om Afock som person än om det gustavianska hovet. Figuren Afock och de kinesiska scenerierna var främst ytterligare en exotisk ingrediens i pjäsen, vars syfte ju inte var att säga någonting om Kina – eller, för den delen, om England, Ryssland, Frankrike och Holland – utan att hylla Gustaf III på dennes födelsedag. Att Afock kom att spela en så central roll i detta divertissement är givetvis en följd av hans Sverigebesök och förmodligen ytterst ett resultat av Hedvig Elisabeth Charlottas varma minnen av den avhållne kinesen. Den långväga gästen var sannolikt en referens till en gemensam erfarenhet för den tilltänkta publiken. Hertiginnan hade troligtvis inte större anspråk med verket än att det skulle sättas upp en enda gång, på kungens fyrtioförsta födelsedag. Det var sannolikt bara meningen att pjäsen skulle förstås av en viss publik vid ett visst tillfälle.

Nyheten om Afocks besök spred sig med tiden även utanför landets gränser. Det finns exempelvis omnämnt i en brittisk pamflett, innehållande anekdoter från det svenska hovet, utgiven 1790. Det aktuella stycket lyder:

The beauty of this young lady will be thought very remarkable from the strong impression it made upon a Chinese merchant who was lately in Sweden, and from the singularity of such a visit was very much taken notice of at Court. The first time he was admitted into the presence of the Duchess [Hedvig Elisabeth Charlotta], there were a great number of charming ladies in the room, but he immediately distinguished Lady Charlotte Gyllenstolpe, and with great gravity asked his interpreter how much was to be paid for such a woman, and seriously declared he would purchase her for his wife, if the conditions were in his power.¹²⁴

Den kvinna det rör sig om torde inte kunna vara någon annan än Christina Charlotta Gyldenstolpe,¹²⁵ som enligt Lindahl vid ett tillfälle hade träffat Afock och skänkt honom en penningpung som hon själv hade förfärdigat.¹²⁶ Detta är den, mig veterligen, sista säkra hänvisningen till Afock före Hong Xuns ovannämnda reseskildring från 1880-talet. Vad som hände med minnet av Afock under de dryga 90 åren däremellan är än så länge okänt.

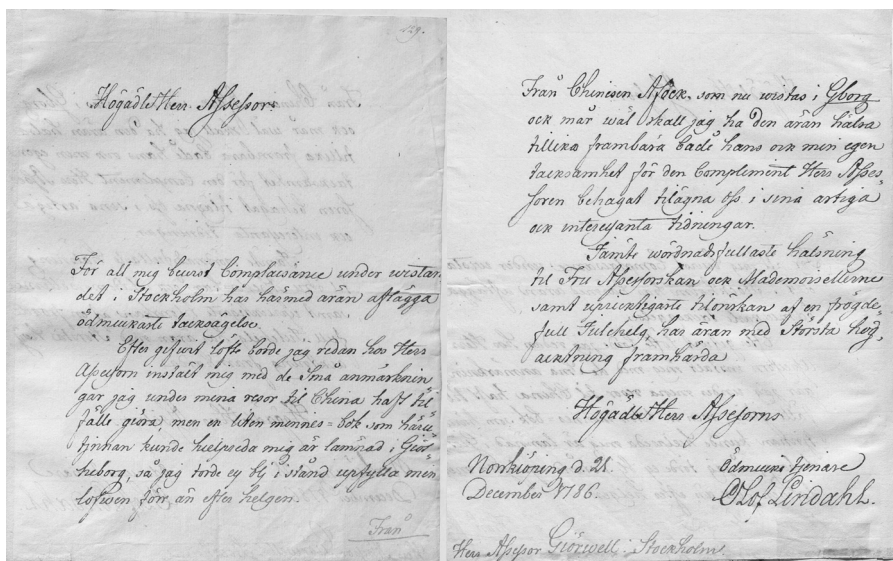
Avslutande diskussion

Den här studien är den hittills mest grundliga redogörelsen för Afock och dennes svenska resa. Den har byggt vidare på den tidigare forskningen på området och även presenterat ett antal tidigare okända källor. Som exempel på de senare kan nämnas Olof Lindahls brev till Gjörwell och Fredrik Sparre, samt hertig Carls teckning föreställande Afock. Förutom detta har den också utvunnit ny kunskap ur sedan tidigare kända källor, vilka hittills legat förhållandevis outnyttjade. Detta gäller i synnerhet Lindahls långa brev till Eric von Stockenström, som visat sig innehålla många uppgifter som har förbisetts av tidigare historiker, men även handlingar som manuset till divertissementet *Fêtes chinoises à Canton 1787*. Stödd på dessa nya källor har den samlade kunskapen om Afocks Sverigevistelse kunnat kompletteras, särskilt vad gäller detaljerna kring hans resa i Mellansverige, samt vistelserna i Stockholm och Uppsala. Att han först träffade Gustaf III i Norrköping liksom att han försökte sälja egna varor i Göteborg har exempelvis inte varit känt sedan tidigare, inte heller att han träffade kronprins Gustaf Adolf i Uppsala, eller konstnären Johan Tobias Sergel i Stockholm och detsamma gäller att han vid ett tillfälle såg operan *Gustaf Wasa* och frapperades av den.

Trots att den tidigare forskningen har fört kunskapen om Afock framåt be-

tydligt, har den sina luckor. Den mest uppenbara är avsaknaden av tillräcklig kontextualisering. Även om många studier har gått grundligt till väga med att spåra upp källor och faktauppgifter om Afock och hans resa, har flertalet underlåtit att placera dem i sitt rätta sammanhang. Till följd av att den kinesiske resenären var något dittills unikt i svensk historia har han studerats som just detta, ett unikum, vilket har fått till följd att jämförelser med situationen i andra länder har uteblivit – ett utslag av metodologisk nationalism som atomiserar händelsen och minskar dess historievetenskapliga förklaringsvärde.

Det finns förstås undantag, exempelvis Hellman, som använder Afock för att exemplifiera förhållandet mellan kinesiska och utländska köpmän i Kanton. Att Lindahl var villig att betala av Afocks skuld på 500–550 piastrar – en inte obetydlig summa vid tiden – torde vittna om en nära relation mellan de bägge männen. Sett i ett vidare perspektiv är detta ett talande exempel på hur samröret mellan de svenska köpmännen i Kanton och deras kinesiska kollegor kunde te sig under 1700-talets senare hälft. Det svarar väl mot det som Hellman skriver om relationerna, att de vid denna tidpunkt hade blivit "long term and personal".¹²⁷ Ett annat undantag är Van Gents koppling av besöket till det svenska 1700-talets genusordning liksom hennes resonemang om hur Afock

Brev från superkargören Olof Lindahl till publicisten Carl Christoffer Gjörwell den äldre den 28 december 1786. Foto: Kungliga Biblioteket.

passade in i den dåtida synen på Kina eller Orienten i bredare bemärkelse.¹²⁸ Bägge har också helt riktigt noterat att intresset för honom bland högre-ståndspersoner troligtvis till stor del berodde på den vurm för Kina som gick genom Upplysningstidens Europa, och där Sverige inte var något undantag.¹²⁹ Det går utan tvekan att argumentera för att Afock fungerade som en "inträdesbiljett" för Lindahl till den svenska samhällseliten – om något har föreliggande studie flerfaldigat exemplen på detta – men jag menar att både Hellman och Van Gent underskattar Afocks egen agens i sammanhanget.

Den främsta förtjänsten med Van Gents artikel är, som sagt, att den kontekstualiserar Afocks besök och sätter det i relation till större historiska spörsmål, såsom synen på Kina och Orienten i 1700-talets Sverige. Dess största brist är att den förlorar sig i dessa diskursiva frågor, och i alltför stor utsträckning ser Afock som ett passivt objekt snarare än ett aktivt subjekt. Han framställs i det närmaste som ett livlöst ting som svenskar förhåller sig till – i så måtto mycket lik det porslin som han blir jämförd med – snarare än som en tänkande historisk aktör i sin egen rätt.¹³⁰ Mest tydligt framstår detta synsätt då hon

beskriver hans vän och ciceron Lindahl som "an upwardly mobile man who exercised power over Afock in his very own interest in seeking to improve or gain patronage with Swedish royalty and aristocracy."¹³¹ I detta påminner hennes resonemang om Hellmans, som också framhåller Afock som en sorts "resurs" i händerna på karriärsten Lindahl, en exotisk kuriositet som bokstavligt talat gav honom tillträde till de fina salongerna i det gustavianska Sverige.¹³²

Som framhållits är gåvogivandet en ständigt återkommande refräng i Lindahls brev till von Stockenström. Han skriver vid ett tillfälle: "Många många andra souvenirer som för mig blefwe för widlyftiga att uprepa har han fått", vilket ger en fingervisning om deras antal, om man betänker hur många han faktiskt gör sig omaket att beskriva i ganska stor detalj. Vart han än kom mottog Afock olika sorters gåvor av dem han vistades hos, och det är lätt att föreställa sig att detta möjligen var ett viktigt incitament för honom att företa alla dessa besök. Man kan dra sig till minnes Lindahls påpekande om Afocks felslagna investering, och kan utifrån detta fundera över om utsikten att erhålla fler gåvor var ett sätt för honom att kompensera för denna. Om han hade givit sig i väg under förevändningen att han skulle sälja av sitt parti med varor och tjäna en stor summa pengar, kan man väl förstå att han inte ville komma

hem tomhänt, allrahelst som han hade en hustru att försörja. I ljuset av detta framstår han tydligt som en självständig ekonomisk entreprenör som hade ett tydligt mål med sin resa, snarare än som ett passivt objekt i olika svenskars händer. Jag menar att Afock troligtvis på ett mycket medvetet sätt utnyttjade sin status som kuriositet för sin egen vinning. Sedan det ursprungliga målet med hans resa hade runnit ut i sanden tycks han helt enkelt ha tvingats omvärdera sin situation och handla utifrån de förändrade förutsättningarna.

Ett annat fenomen som är intressant att notera – och som tidigare har behandlats av Olausson – är hur vissa personer som mötte Afock jämförde honom med sina tidigare föreställningar om hur kineser såg ut: Gjörwell med kopparstick i reseskildringar, vilka han tyckte motsvarade Afocks utseende; Sofia Albertina med kineserimålningar som hon hade sett, och som hon inte tyckte stämde överens med verkligheten.¹³³ I sammanhanget kan man också nämna Linnerhielms tillämpande av Johann Kaspar Lavaters fysionomiska idéer på Afocks utseende. Det är dock oklart huruvida han menade att de karaktärs-egenskaper, som han tyckte sig kunna utläsa ur huvud- och ansiktsformen, skulle utmärka den kinesiska nationen som sådan, eller om han enbart ville uttala sig om Afock som individ. Allt sammantaget skulle den kinesiske resenären

således både ha bekräftat och utmanat rådande etnografiska, antropologiska och fysiognomiska idéer bland bildade individer i det dåtida Sverige. Olausson drar dock inte några sådana slutsatser, då han inte kontextualiserar Afocks besök tillräckligt. Lyfter man däremot blicken från Sverige blir det tydligt att Afock i det här avseendet kan jämföras med andra kinesiska resenärer i Europa under perioden från 1770 till 1830-talet, vilka genom sina levande exempel fick representera kineser i antropologiska verk som gavs ut vid tiden.¹³⁴

Afock är intressant, inte bara för sitt individuella levnadsöde, utan också för vad han kan sägas representera. Trots att han onekligen var den förste kines som reste till Sverige, och i det avseendet unik i sitt slag, är han bara en i mängden av kineser som av olika anledningar reste till Europa under tidigmodern tid. En jämförelse mellan honom och dessa framstår därför som en fruktbar men hittills föga utnyttjad infallsvinkel.

Mellan omkring 1650 och 1750 hade ett betydande antal kinesiska katolskt kristna konvertiter rest till Europa av olika anledningar, i synnerhet till Frankrike och Italien. Somliga ville träffa påven, andra skulle utbildas för att kunna prästvigas, och så gott som alla utnyttjades i någon form av propagandistiskt syfte av missionärerna som ville visa att Kinamissionen var framgångsrik och förtjänade utökat stöd hemifrån.¹³⁵

Från och med 1700-talets senare hälft börjar dock en ny sorts kinesisk resenär – för vilken religion inte var en avgörande faktor – att dyka upp i hamnstäder runtom i världen, inte minst i Europa. Framför allt det 1780-tal, då Afock genomförde sin resa, var en vattendelare i den kinesiska diasporans historia. Detta berodde delvis på förändringar i den kinesiska sjöfarten, med påföljande massarbetslöshet bland sjömän, men även på folkkökning i sydöstra Kina samt en tilltagande laglöshet längs med kusterna. Många tog då chansen att utvandra eller mönstra på utländska fartyg, inte minst europeiska och amerikanska.¹³⁶ Historikern Paul A. Van Dyke skriver: "By 1800, there was hardly a seaport in the world that did not have Chinese seamen present."¹³⁷ Med detta sagt var det förstås vid denna tid aldrig fråga om några stora migrationsvågor till Europa. Det stora flertalet sjömän stannade inte kvar utomlands utan återvände hem och mönstrade av efter sina världsomseglingar.

Förutom de relativt anonyma sjömännen träder också en annan typ av resenär fram under årtiondena närmast efter 1750, en som har lämnat betydligt större avtryck i källorna. Denna representeras främst av tre kineser, kallade Loum Kiqua, Chitqua och Whang Atong, som uppehöll sig i Storbritannien vid olika tillfällen mellan 1750- och 1770-talen, och som då, i likhet med Afock, ägnades

stort intresse av samhällseliten.¹³⁸ Ett annat exempel är en man som kallades Tan Assoy, som besökte Nederländerna år 1775 och då assisterade amatörsinologen Jean Theodore Royer (1737–1807) i dennes studier.¹³⁹ Vad som motiverade dem (och andra) att resa är inte alltid lätt att avgöra, även om äventyrslystnad, ekonomiska motiv, liksom utbildning och förkovring framstår som de troligaste förklaringarna. För Afocks vidkommande rörde det sig troligtvis om en kombination av alla tre: han ville se världen, sälja av sitt parti med varor direkt i Sverige och förbättra sin svenska, då hans språkkunskaper torde ha varit viktiga för honom i hans yrkesroll i Kanton. Han kan i detta avseende jämföras exempelvis med den ovannämnde Whang Atong, som tillbringade en stor del av sin ungdom i England, i huvudsak för att där lära sig engelska – kunskaper som han senare i livet kom att utnyttja i egenskap av köpman i Kanton.¹⁴⁰

Det har länge funnits ett stort intresse för hur svenskarna, som det heter, ”upptäckte” världen utanför Europa, under framför allt tidigmodern tid. Betydligt mindre forskning har ägnats åt det omvända, alltså hur samtida icke-européer upptäckte Sverige.¹⁴¹ Ett lysande undantag är historikern Joachim Östlunds bok *Vid världens ände* från 2020, som handlar om det osmanska sändebudet Mehmed Said Efendis intryck av 1730-talets Sverige.¹⁴² Föreliggande

artikel sällar sig till denna forskning, även om det, oturligt nog, inte finns några kända källor av Afocks egen hand som närmare redogör för hans tankar om landet han besökte. I likhet med många av sina landsmän i samma situation, skrev han aldrig någon reseskildring eller memoar, åtminstone inte någon som har bevarats åt eftervärlden.¹⁴³ Som historikern David Clarke beklagande skrev om ett antal liknande kinesiska resenärer under 1700-talet:

While we are able to track some of their role as cultural ambassadors in the West, it seems their extraordinary overseas experience and connections did not enable them to play a similar role of bridging cultures when back in China, and their own personal understandings of their cross-cultural experience, so unique in its century, will remain forever unknown to us.¹⁴⁴

Afocks resa kommer troligtvis att fortsätta trollbinda läsare, såväl historiker av facket som historieintresserade privatpersoner. Han utgör ett levande bevis på de livliga kontakter som Sverige hade med omvärlden under 1700-talets senare hälft, ett bevis på att Sverige, för att citera Eli F. Heckscher, var ”i förbindelse med större horisonter än de jämförelsevis trånga som eljest återstodo för landet vid stormaktstidens slut.”¹⁴⁵ Sverige var vid denna tid inte någon isolerad och efterbliven utmark i Europas periferi utan

intimt sammanlänkat med det världssystem som den tidigmoderna högsjöhändeln hade skapat. Sett mot denna bakgrund är Afocks besök en viktig pusselbit i försöken att förstå Sveriges plats i de stora globalhistoriska narrativen.

Vidare forskning

Avslutningsvis skulle jag vilja uppmana till fortsatt forskning i detta ämne. Trots att denna uppsats är den hittills grundligaste är den naturligtvis inte uttömmande. Det gustavianska Sverige var ett skrivande samhälle, och det vore märkligt om Afocks besök inte hade resulterat i många fler brev, tidningsnotiser och dagboksanteckningar. Av tidsskäl har jag inte kunnat följa upp alla möjliga spår, men ska här lämna några ledtrådar för framtida forskare i ämnet. En möjlig väg framåt är att granska tidningarna på samtliga orter som Afock passerade på sin resa genom Mellansverige; det saknas exempelvis sådana analyser från städer som Uppsala, Västerås och Örebro.

En annan möjlighet är att mer grundligt försöka kartlägga nätverken av brevskrivare i det dåtida Sverige och se hur nyheten om Afock spreds inom dessa; man kunde då börja med de individer man vet träffade Afock, och se vilka de korresponderade med, och i sin tur se

vilka dessa korresponderade med, och så vidare. Kungliga bibliotekets brevskrivarregister är ett utmärkt verktyg för detta. Namn som jag själv tror kan vara särskilt intressanta är: Johan Beck-Friis, Fredrik Sparre, Johan Tobias Sergel, Hedvig Elisabeth Charlotta, hertig Carl (sedermera Carl XIII), Johan Malkolm Leijonhielm, Carl Sparre och Johan Liljencrantz. Därtill finns också brev till och från Gustaf III i Gustavianska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek. Slutligen finns förstås spindeln i nätet av allt gustavianskt brevskrivande, Carl Christoffer Gjörwell d.ä., vars brevsamling är ett sannskyldigt epistolärt ymnighetshorn.

Jag är övertygad om att fortsatta studier längs dessa och andra linjer kan resultera i upptäckten av många nya intressanta fakta. För att citera Jan Wirgin:

Ett närmare studium av samtida brev, memoarer och dagböcker samt gästböcker i de andra städer som han sägs ha besökt skulle säkert kunna ge oss en ännu tydligare bild av Afocks märkliga besök.¹⁴⁶

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa bedömare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Måns Ahlstedt Åberg, doktorand i Europastudier vid University of Hong Kong (香港大學). Epost: aaberg@connect.hku.hk
- 2 Olof Lindahl till Eric von Stockenström, 1/1 1787, Is 46, Bref och samlingar rörande Erik von Stockenström, Handskriftssamlingen, Kungliga biblioteket (KB). Superkargören Eric von Stockenström (1749–1788), som Lindahl riktar sitt brev till, bör ej förväxlas med Eric von Stockenström (1703–1790), riks-råd och bl.a. Sveriges justitiekansler 1758–1769. Eric von Stockenström d.y. var son till Salomon Stockenström (1711–1783), en yngre bror till Eric von Stockenström d.ä.
- 3 Latiniseringen av kinesiska personnamn kan än idag vara en källa till mycken förvirring. Detsamma gällde förstås under 1780-talet – och då troligtvis i ännu större utsträckning – eftersom några standardiserade lingvistiska metoder ännu inte hade utvecklats. Ytterligare en källa till missförstånd är det faktum att kinesiska tecken kan uttalas mycket olika på de skilda dialekterna (eller språken, om man så vill) som talas i Kina. Afock är ett utmärkt exempel på detta. De svenskar som kom i kontakt med honom stavade hans namn på en mängd olika sätt, men själv kallade han sig i skrift för 蔡鎮伍 (kantonesiska: Choy Chun Ng [uttalas "mm"]); alternativt 蔡亞福 (kantonesiska: Choy Ah-fuk; mandarin: Cai [uttalas "tsai"] Ya-fu), eller bara 亞福 (Ah-fuk / Ya-fu). "Afock" torde i sig ha varit ett taget namn, vilket han brukade i samröret med västerländska köpmän i Kanton. Det var vid tiden mycket vanligt att kineser av västerlänningar kallades vid namn som inleddes med bokstaven A, på grund av artighetssuffixet 亞 (uttalas ungefär "ya") alternativt 阿 ("aa"), med vilket man bildade så kallade handelsnamn. Detta är orsaken till att det i västerländska källor finns mängder med kineser som benämns exempelvis Assing, Ahok, Akoy etc. Historikern Lisa Hellman är en av dem som valt att översätta 蔡亞福 till Cai Ya-fu, vilket förstås stämmer om man utgår från mandarin. Dock bör det inte ha varit så som Afock själv uttalade sitt namn. Då Afock var från Guangdongprovinsen i sydöstra Kina och därför med allra största sannolikhet hade kantonesiska som modersmål, har därför hans sätt att uttala sitt namn – "Ah-fuk", med ett nästan stumt men ändå urskiljbart *k*-ljud på slutet – blivit det som har hamnat i de svenska källorna: Afock, Afuok, A. Fock och à Foch. En annan omständighet som pekar i denna riktning är en källa där hans namnteckning, 蔡鎮伍, latiniseras som Tsoy-Cham-Uum, vilket påminner mer om det kantonesiska uttalssättet. För jämförelsens skull kan inflikas att samma tecken på mandarin skulle uttalats som Cai Zhen Wu. I ett flertal andra källor kallas han dessutom konsekvent för Tsoi Afock, Tsoi-Afock eller Choi Afock, vilket också är mer likt Choy än Cai. Med stöd i dessa resonemang förefaller det således rimligt att dra slutsatsen att Afocks riktiga namn bör ha varit Choy Chun Ng. Se Lisa Hellman, *Navigating the foreign quarters: Everyday life of the Swedish East India Company employees in Canton and Macau 1730–1830* (Stockholm 2015) s. 184 (n. 877). Tack till Amy Ng Wing-yang för hjälp med översättningar.
- 4 Den första historiskt belagda kines som svenskar kom i kontakt med var en kristen konvertit vid namn Michael Shen Fu-tung som vid två tillfällen sammanträffade med den abdikerade drottning Kristina i Rom, i december 1684 och juni 1685. Samme kines mötte för övrigt ett par år senare, mellan 1689 och 1690, i Madrid, en annan svensk, diplomaten och polyhistorn Johan Gabriel Sparwenfeld (1655–1727). Det är inte omöjligt att svenska sjömän i nederländsk tjänst kan ha träffat på kineser tidigare under 1600-talet, men det finns inga källor att belägga detta med. Se Carl Steenstrup, "Scandinavians in Asian waters in the 17th Century: On the sources for the history of the participation of Scandinavians in early Dutch ventures into Asia", *Acta Orientalia* 22 (1957) s. 69–83; Theodore N. Foss, "The European sojourn of Philippe Couplet and Michael Shen Fuzong, 1683–1692", i Jerome Heyndrickx (red.), *Philippe Couplet, S.J. (1623–1693): The man who brought China to Europe* (Nettetal 1990) s. 131, 133; Noël Golvers, *Ferdinand Verbiest, S.J. (1623–1688) and the Chinese Heaven: The Composition of the Astronomical Corpus, its Diffusion and Reception in the European Republic of Letters* (Leuven 2003) s. 211 (n. 445); Catharina Blomberg (red.), *The Journal of Olof Eriksson Willman: From His Voyage to the Dutch East Indies and Japan, 1648–1654* (Leiden 2013).

- 5 En person som följer med ett fraktfartyg som representant för lastägarrens intressen.
- 6 Carl Grimberg, *Svenska folkets underbara öden, del V: Karl XII:s tid från 1710 samt den äldre frihetstiden 1709–1739* (Stockholm 1916) s. 574.
- 7 Hans Fröhlich, *Bröderna Elias och Johan Fredrik Martins gravyrer: En undersökning av deras verksamhet som gravörer samt en förteckning över deras produktion* (Stockholms 1939) s. 75, 175 (nr. 10). Se också fig. 69, infogad mellan s. 74 och 75.
- 8 *Hudiksvallstidningen (HT)* 13/4 1968.
- 9 Uno Willers, *En gustaviansk boksamlare: Knut K:son Posse på Svanå* (Stockholm 1971) s. 88–92.
- 10 Holger Frykenstedt, *Jean Jacques och Aurora Taube De Geer af Finspång och deras värld* (Nyhamnsläge 1987) s. 176–177, 364–365.
- 11 Cai Hongsheng, "Chinese Historical Accounts of Sweden and of the Trading Activity of the Swedish East India Company in Canton in Qing Dynasty", i Bengt Johansson (red.), *The Golden Age of China Trade: Essays on the East India Companies' trade with China in the 18th Century and the Swedish East Indiaman Götheborg* (Hong Kong 1992).
- 12 Cai (1992), i Johansson (red.) s. 99. Det är viktigt att notera att stycket innehåller en tvivelaktig uppgift, Afocks förmenta religions-tillhörighet, såväl som en rent felaktig dito, nämligen årsangivelsen 1789.
- 13 *Dagens Industri (Di)* 5/9 1992; *Svenska Dagbladet (SvD)* 15/11 1992, 14/1 1993; *Dagens Nyheter (DN)* 19/11 1992, 27/11 1992.
- 14 Jan Wirgin, *Från Kina till Europa: Kinesiska konstföremål från de ostindiska kompaniernas tid* (Stockholm 1998) s. 210–219. Wirgin har även skrivit en artikel, som jag inte har haft tillgång till: Jan Wirgin, "Afock – den förste kines som besökte Sverige", *Orientaliska studier* 98 (1998) s. 3–9.
- 15 Wirgin (1998) s. 218.
- 16 Kristina Söderpalm (red.), *Ostindiska Compagniet: Affärer och föremål* (Göteborg 2000) s. 231 (n. 49).
- 17 Björn Kjellgren, "Sveriges kineser – en liten del av ett stort mönster", *Invandrarrapport* 29:4 (2001) s. 2–14. Finns även digitalt: <https://immigrant.org/ir/ir2001/kineser.htm> (hämtad 2022-10-19).
- 18 陳國棟 (Chen Kuo-tung Anthony), *東亞海域一千年* (Dong Ya hai yu yi qian nian), 臺北市 (Taipei Shi 2005), s. 178–179. Översatt av Amy Ng Wing-yan.
- 19 Afock har också fått utrymme i diverse tidningar. Se: *Norrköpings Tidningar (NT)* 16/1 2016, 28/9 2016; *Folkbladet (FB, Norrköping)* 21/9 2016; *NT, Östgöta Correspondenten (ÖC), Motala & Vadstena Tidning (MoVT)* 10/11 2018; *DN, Aftonbladet (AB), Borås Tidning (BT), Blekinge Läns Tidning (BLT)* 22/7 2021. Den 21/7 2021 uppmärksammades Afock desutom i konstnären Lap-See Lams sommarprat i Sveriges Radio P1.
- 20 Hellman (2015) s. 184, 188; Lisa Hellman, *This House Is Not a Home: European Everyday Life in Canton and Macao 1730–1830* (Boston 2018) s. 175, 180.
- 21 Se not 3.
- 22 Hellman (2018) s. 180.
- 23 Hellman (2018) s. 180.
- 24 Hellman (2018) s. 180.
- 25 Jacqueline Van Gent, "Linnaeus' tea cup: Masculinities, affective networks and Chinese porcelain in 18th-century Sweden", *Scandinavian Journal of History* 41:3 (2016) s. 388–409, särskilt s. 398–402.
- 26 Van Gent (2016) s. 399–400.
- 27 Magnus Olausson, "När Mittens rike kom till Sverige", i Kurt Almqvist (red.), *Sampanerna från Kanton: F.H. af Chapmans kinesiska gouacher* (Stockholm 2018) s. 21–23. Redan 1998 hade Olausson uppmärksammat en målning föreställande Afock i en av Nationalmusei utställningskataloger. Se Magnus Olausson, *Afock, 20 års nunor, Nyförvärv till Statens Porträttsamling*, utställningskatalog nr 609, Nationalmuseum (Stockholm 1998).
- 28 Olausson (2018) s. 22.

- 29 Ingemar Ottosson, *Möten i monsunen: Sverige och Kina genom tiderna* (Stockholm 2019) s. 70, 136, 272.
- 30 范思婕 (Fan Si Jie / Faan Si Jit), "瑞典東印度公司來華大班的貿易者身份研究 – 從科林·坎貝爾到龍思泰" ("Rui dian dong yin du gong si lai hua da ban de mao yi zhe shen fen yan jiu – cong ke lin kan bei er dao long si tai"), 文化雜誌 (*Wen hua za zhi*) 112 (2021) s. 124–135 (se särskilt s. 128, 130). Översatt av Amy Ng Wing-yan.
- 31 程美宝 (Ching May-bo / Cheng Meibao), 遇见黄东: 18–19世纪珠江口的小人物与大世界 (Yu jian Huang Dong: 18–19 shi ji zhu jiang kou de xiao ren wu yu da shi jie), 北京市 (Beijing Shi 2021) s. 313. Översatt av Amy Ng Wing-yan.
- 32 Eva Engblom, *Naturliga morianer: Afrosvensk kulturhistoria från vikingatid fram till år 1900* (Fagersta 2022) s. 30.
- 33 Lisa Hellman, "Ett ensamt skepp på öppet hav? Kopplingar, kontakter och utbyten ombord på svenska ostindiefarare", *Historisk tidskrift* 134:3 (2014) s. 361 (n. 14).
- 34 *Göteborgs Allehanda* 25/7 1786, s. 2; *Göteborgs Tidning* 28/7 1786, s. 2.
- 35 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 36 Troligtvis en kinesisk köpman i Kanton, vars identitet jag inte har lyckats fastställa.
- 37 För att sätta denna summa i sin rätta kontext kan nämnas att yrkesgrupper i Kanton som tjänare, daglönare och tvättare år 1786 i genomsnitt tjänade ca två till fem spanska silverdollar (motsvarar piastrar) i månaden. Se Paul A. Van Dykes uppställning av löner och levnadsomkostnader i området vid tiden: *Prices and wages in Canton and Macao, 1704–1833*, Historical Prices and Wages (HPW): Datafiles, International Institute of Social History, <<https://iisg.amsterdam/en/blog/research/projects/hpw/datafiles>> (hämtad 15/3 2022). Lönerna anges i dåtida kinesisk valuta, vars värde dock kan omvandlas till dollar genom följande ekvation: ex. 2,8 / 0,72 = \$3,88. Tack till Paul A. Van Dyke för denna uppgift.
- 38 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 39 Den enda fysiska vara, som med säkerhet kan knytas till Afock, är den tidigare nämnda dekorerade porslinstallrik med dennes namnteckning på, som idag finns på Östasiatiska museet i Stockholm (se bild på s. 4). Det är således inte omöjligt att porslin kan ha utgjort en del av de varor han försökte sälja, men detta är förstås rena spekulationer. Se: Wirgin (1998) s. 217.
- 40 Qianlong (1711–1796) var kejsare av Kina 1735–1796.
- 41 Fotokopia av Finspångs slotts gästbok i Wirgin (1998) s. 213.
- 42 Per Castorin d.ä. (1727–1794) förestod Älvestorps bruk från 1777.
- 43 Salomon Stockenström (se not 2).
- 44 Anders Barcheus (d. 1792) förestod Gysinge bruk från 1782.
- 45 Landshövding var vid tiden Ulric Gustaf Magnusson De la Gardie (1727–1809).
- 46 Landshövding var vid tiden Johan Beck-Friis (1729–1796).
- 47 Lars von Stockenström (1748–1814), direktör vid Avesta koppar- och järnbruk.
- 48 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 49 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 50 Fotokopia av Svanå herrgårds gästbok i Willers (1971) s. 89 och Wirgin (1998) s. 215.
- 51 Siluettporträtt, signerat av Afock, tillägnat Anders Pihl, september 1786, 10,5 × 8,5 cm, Sala silvergruvas museum, Sala.
- 52 Fredric Jancke (d. 1824), fabriksägare i Norrköping, skulle sedermera bli Lindahls svärfar, då denne 1789 gifte sig med hans dotter Charlotta Frederica (1772–1818).
- 53 *Falun Weckoblad* 30/9 1786, s. 3.
- 54 Falu koppargruvas gästbok, 29/9 1786, Stora Kopparbergets arkiv, vol. 4636, serie: Besöksböcker för Falu gruva, D28, Stora Enso AB:s arkiv, Arkivcentrum Dalarna, Falun.

- 55 Det fanns sedan tidigare kortare förteckningar över kinesiska tecken i svenska reseskildringar liksom i officiella handlingar såsom skeppspass utfärdade av kinesiska myndigheter till Ostindiska Kompaniets skepp. Uppsala universitetsbibliotek mottog 1705 ett par kinesiska böcker av den ovannämnde Johan Gabriel Sparwenfeld, som i sin tur hade fått dem i gåva av den jesuitiske Kinamissionären Philippe Couplet (1623–1693), vilken han hade sammanträffat med i Madrid 1689–1690, alltså i samband med att han mötte Michael Shen Fu-tsung. Den i särklass största samlingen av kinesiska böcker och manuskript i Sverige under 1700-talet innehades av Christopher Henric Braad (1728–1781), som hade samlat på sig dessa under en lång karriär inom Ostindiska Kompaniet. Se: Hellman (2018) s. 141–142; Golvers (2003) s. 211–214, 648 (ill. 25); August Strindberg, "Sveriges relationer till Kina och de Tartariska länderna", i Per Stam & Bo Bennich-Björkman (red.), *August Strindbergs samlade verk*, vol. 7, Nationalupplaga (Stockholm 2009) s. 13. Det skeppspass som Strindberg hänvisar till i sin uppsats är följande: Kines ms 14, KB.
- 56 *Norrköpings Wecko-Tidningar* 14/10 1786, s. 1–2.
- 57 Olof Lindahl till Fredrik Sparre, 9/11 1786, Lind-Lö vol. 20, E 2958, Börstorpsamlingen, Fredrik Sparres arkiv, brev till Fredrik Sparre, Riksarkivet (RA).
- 58 *Dagligt Allehanda* 10/11 1786, s. 2. Tre dagar senare, den 13/11, omnämns Afock också av ämbetsmannen Rutger Fredrik Hochschild (1752–1806), i dennes sedermera berömda dagbok. Jag känner till denna källa, men har inte haft tillgång till den. Se exempelvis: Wirgin (1998) s. 216.
- 59 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 60 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 61 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 62 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 63 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 64 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 65 Troligtvis avses Christina Charlotta Stierneld (f. Gyldenstolpe, 1766–1825), som i sin ungdom var favorit bland Hedvig Elisabeth Charlottas hovfröknar.
- 66 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 67 Detta vittnar om Afocks språkkunskaper, såväl som en viss fallenhet för sång, då denna gustavianska visa även för infödda svenskar kan vara något av en tungvrickare.
- 68 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 69 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 70 Sofia Albertina till Sofie Ehrensvärd, 26/11 1786, Tosterupssamlingen, vol. 63, RA. Det fanns vid tiden ett antal så kallade morianer – det vill säga mörkhyade personer av afrikanskt ursprung – som var verksamma vid det svenska hovet. Sannolikt syftar prinsessan på den mest kände av dessa, Gustaf Badin (1747–1822), som troligtvis hade fötts som slav i den danska kolonin Saint Croix i Västindien, och som kom till Sverige som tioåring 1757.
- 71 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 72 Se not 2.
- 73 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 74 Ett äldre ord för en sorts dansvisa, eller mer allmänt för melodi.
- 75 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 76 Olof Lindahl till Fredrik Sparre, 23/11 1786, Lind-Lö vol. 20, E 2958, Börstorpsamlingen, Fredrik Sparres arkiv, brev till Fredrik Sparre, RA.
- 77 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 78 Lindahl till Sparre, 23/11 1786, RA. Brevet är daterat i Uppsala om "Fredags morgon" den 23 november 1786, men Lindahl misstar sig här, då detta datum i själva verket inföll på en torsdag.
- 79 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 80 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 81 Universitetets bibliotek var mellan 1691 och 1841 inhyst i Gustavianum. Akademi-trädgården benämns idag Linnéträdgården.

- 82 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 83 Olausson (2018) s. 22. Det är oklart varifrån dessa uppgifter kommer. Olausson hänvisar till dokumentet Hs I.f. 19:1 (KB), men jag har inte lyckats hitta något i källan som styrker påståendet.
- 84 Fol. 104/3, nr. 70, 24/11 1786, Hs I.f. 19:1, KB.
- 85 Fol. 104/3, nr. 70, 24/11 1786, Hs I.f. 19:1, KB.
- 86 Carl Christoffer Gjörwell till Johan Hinric Lidén, 24/11 1786, Hs Ep G8:11, KB.
- 87 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 88 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 89 Sofia Albertina till Ehrensvärd, 26/11 1786, RA.
- 90 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 91 Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Uppsala 2002).
- 92 Johan Ludvig Hård (1719–1798), som hade varit militär i preussisk tjänst under sjuårskriget, och Charles Emil Lewenhaupt d.y. (1721–1796) mottog bägge mycket riktigt serafimerorden den 27 november 1786.
- 93 Johan Liljencrantz (1730–1815), riksråd 1786–1789.
- 94 Joachim Daniel Wahrendorff (1726–1803) var en förmögen köpman och bruksägare. Han var en del av skeppsbroadeln.
- 95 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB. Eric Ruuth (1746–1820) blev 1786 statssekreterare för finansexpeditionen. Han var vid tiden gift med Elisabeth Charlotta Ruuth (f. Wahrendorff, 1765–1831), som var dotter till den ovannämnde Joachim Daniel Wahrendorff.
- 96 Konstnären Johan Tobias Sergel (1740–1814).
- 97 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB.
- 98 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB. *Gustaf Wasa* är en opera av Johann Gottlieb Naumann och Johan Henric Kellgren, efter en idé av Gustaf III. Den var vid denna tid tämligen ny, då den hade uruppförts den 19 januari 1786.
- 99 *Upfstrings-Sällskapets Almänna Tidningar* 7/12 1786. Ej sedd, citerad i Wirgin (1998) s. 216, 218.
- 100 Olof Lindahl till Johan Fredrik Martin, 18/12 1786, L 19:1d, Lars August Ekmarcks samling, KB.
- 101 C. Olof Lindahl till Carl Christoffer Gjörwell, 28/12 1786, Ep. G7:15, C. C. Gjörwells brevsamling, KB.
- 102 *Götheborgs Tidningar* 27/12 1786, s. 2.
- 103 *Götheborgs Tidningar* 16/1 1787, s. 2. För uppgifter om ankomsten: *Götheborgs Allehanda* 16/5 1788, s. 3; *Götheborgs Tidningar* 16/5 1788, s. 2.
- 104 Jean Jacques De Geer af Finspång till Johan Fredrik Martin, 14/1 1788, L 19:1d, Lars August Ekmarcks samling, KB. Varför brevet är skrivet på engelska är oklart. Martin hade varit bosatt i England 1770–1780 (med ett kort avbrott 1776–1777) och torde därför ha varit väl förtrogen med språket. I svenska högreståndskretsar var det vid tiden annars vanligare att skriva på franska, såsom i Sofia Albertinas ovan citerade brev till Sofie Ehrensvärd.
- 105 Etsning utan titel av Johan Fredrik Martin (ca 1786), signum: NMG A 75/1904 och NMG 1/2000:131, Nationalmuseum (NM), ej sedda. Två olika versioner av etsningarna finns återgivna i bland annat Frykenstedt (1987) s. 177 och Wirgin (1998) s. 213.
- 106 Choi Afock, Aurora Taube och Olof Lindahl (1787), av Elias Martin, olja på duk, 90 cm × 78 cm, signum: NMGrh 4067, inköp 1992, utställd i: Kabinett 1600–1700-tal, NM.
- 107 ”Hertig Carls ritning af Chinesaren à Foch, som var här i Sverige 1786 om hösten, afritad på en soupé hos Hertiginnan”, Teckningar, kartor och ritningar från Sjöholms gårdsarkiv samt tyska godshandlingar (0002:00001): Teckningar, kartor och ritningar (1): Sjöholmsarkivet med Lewenhauptska släktarkivet (#), RA. Signum: SE/RA/720791/#/1/0002:00001.

- 108 Johann Kaspar Lavater (1741–1801) var en schweizisk teolog och filosof, som för eftervärlden är mest känd för sina fysiognomiska teorier. Han menade att man kunde fastslå en persons karaktärsegenskaper utifrån huvudets form och ansiktets drag. Se Barbara Maria Stafford, *Body Criticism: Imagining the Unseen in Enlightenment Art and Medicine* (Cambridge, Massachusetts 1993) s. 84–103.
- 109 Jonas Carl Linnerhielm till Carl Christoffer Gjörwell, 18/12 1786, Hs Ep G 7:15, KB.
- 110 Frykenstedt (1987) s. 364–365.
- 111 Divertissementet omnämns för första gången i Frykenstedt (1987) s. 365.
- 112 "Fêtes chinoises à Canton 1787", ingår i "Divertissementer, charader, gåtor och varjehanda skämt": Hovets nöjen (vol. K284): Drottning Hedvig Elisabeth Charlotta (E): Svenska drottningars arkivaliesamlingar i riksarkivet (11): Kungliga arkiv (02), RA. Signum: SE/RA/710003/02/011/e/K 284.
- 113 Holger Frykenstedt påstår att Afock ska ha spelats av en kvinna, närmare bestämt en grevinna vid namn Klinckowström – troligtvis avses Hedvig "Hedda" Eleonora Klinckowström (f. von Fersen, 1753–1792). Jag har dock inte kunnat verifiera denna uppgift och vet inte varifrån Frykenstedt kan ha fått den. Divertissementet har en rollista, men i denna framgår det inte vilka som spelade de olika rollerna. Se Frykenstedt (1987) s. 365.
- 114 "Fêtes chinoises à Canton 1787", fol. 1.
- 115 "Fêtes chinoises à Canton 1787", fol. 2.
- 116 "Fêtes chinoises à Canton 1787", fol. 7.
- 117 "Fêtes chinoises à Canton 1787", fol. 4.
- 118 "Fêtes chinoises à Canton 1787", fol. 12–13.
- 119 "Fêtes chinoises à Canton 1787", fol. 13. Den i texten nämnde Yao är en mytologisk kejsare, som enligt traditionell kinesisk historiskrivning ska ha härskat under 2000-talet f.v.t. Hans historiska existens är omtvistad.
- 120 "Fêtes chinoises à Canton 1787", fol. 14.
- 121 "Fêtes chinoises à Canton 1787", fol. 14.
- 122 "Fêtes chinoises à Canton 1787", fol. 14.
- 123 "Fêtes chinoises à Canton 1787", fol. 14.
- 124 *Characters and Anecdotes of the Court of Sweden* (London 1790) s. 161–162 (vol. 1). Senare samma år förekom för övrigt denna anekdot i en tysk översättning av pamfletten: *Charaktere und Anekdoten vom schwedischen Hofe* (Braunschweig 1790) s. 109.
- 125 Se not 65.
- 126 Lindahl till von Stockenström, 1/1 1787, KB. Se också ovan.
- 127 Hellman (2018) s. 180.
- 128 Hellman (2015) s. 184, 188; Van Gent (2016) s. 398–402; Hellman (2018) s. 175, 180.
- 129 Hellman (2015) s. 188; Van Gent (2016) s. 398; Hellman (2018) s. 180.
- 130 Van Gent inskränker sig till att vid ett tillfälle – då hon nämner det beskydd från kungafamiljen och adeln som Lindahl troligtvis eftersträfvade – påpeka att "perhaps also Afock thought of [it] as advantageous." Van Gent (2016) s. 398.
- 131 Van Gent (2016) s. 402.
- 132 Hellman (2018) s. 180.
- 133 Olausson (2018) s. 22.
- 134 Michael Keevak, *Becoming yellow: a short history of racial thinking* (Princeton 2011) s. 55–58; Rainer Schwarz, "Heinrich Heines „chinesische Prinzessin“ und seine beiden „chinesischen Gelehrten“ sowie deren Bedeutung für die Anfänge der deutschen Sinologie", *NOAG* 144 (1988) s. 89–92, 94, 101, 104; densamme, "Noch einmal zu Heinrich Heines „zwey chinesischen Gelehrten“", *Monumenta Serica* 64:1 (2016) s. 186–187.
- 135 Francis A. Rouleau, "The First Chinese Priest of the Society of Jesus. Emmanuel de Siqueira. Cheng Ma-no Wei-hsin. 1633–1673", *Archivum Historicum Societatis Iesu* 28 (1959) s. 3–50; Jonathan D. Spence, *The Question of Hu* (New York 1989); Foss (1990), i Heyndrickx (red.); Jonathan D. Spence, *Chinese Roundabout: Essays in History and Culture* (London & New York 1992) s. 11–24; D. E. Mungello, *The Great Encounter*

- of China and the West, 1500–1800 (Oxford 2005) s. 78–80; Francesco D’Arelli, ”The Chinese College in Eighteenth-Century Naples”, *East and West* 58:1 (2008) s. 283–312.
- 136 Susan Naquin & Evelyn S. Rawski, *Chinese Society in the Eighteenth Century* (New Haven & London 1987) s. 168; Paul A. Van Dyke, ”A ship full of Chinese passengers: Princess Amelia’s voyage from London to China in 1816–17”, i Kenneth M. Swope & Tonio Andrade (red.), *Early Modern East Asia. War, Commerce, and Cultural Exchange: Essays in Honor of John E. Wills, Jr.* (London & New York 2018) s. 167.
- 137 Van Dyke, i Swope & Andrade (red.) (2018) s. 168.
- 138 David Clarke, ”Chinese visitors to 18th century Britain and their contribution to its cultural and intellectual life”, *Curtis’s Botanical Magazine* 34:4 (2017) s. 498–521.
- 139 Jan van Campen, *Collecting China: Jean Theodore Royer (1737–1807), collections and Chinese studies* (Hilversum 2021) s. 45–47.
- 140 Clarke (2017) s. 510–519.
- 141 Ett klassiskt verk på området är Alf Åberg, *När svenskarna upptäckte världen: från vikingar till gustavianer* (Stockholm 1981).
- 142 Joachim Östlund, *Vid världens ände: Sultanens sändebud och hans berättelse om 1700-talets Sverige* (Lund 2020).
- 143 Före 1800-talets mitt fanns det endast två nedtecknade kinesiska ögonvittnesskildringar av Europa: den kristne konvertitens Louis Fan Shouyi (1682–1753) 5 000 ord långa rapport om sin tid i Europa mellan 1708 och 1719, *Shenjian lu*, samt sjömannens Xie Qinggao (Hsieh Ch’ing-kao, 1765– ca 1821/1822) memoar *Hai-lu* (海錄), utgiven 1820, som beskriver hans resor till bland annat Europa. Se: Kenneth Ch’en, ”Hai-lu 海錄: Fore-runner of Chinese Travel Accounts of Western Countries”, *Monumenta Serica* 7:1–2 (1942) s. 208–226; Shen Fuwei, *Cultural Flow Between China and Outside World Throughout History* (Beijing 1996) s. 261–265; Marion Eggert, ”Discovered Other, Recovered Self: Layers of Representation in an Early Travelogue on the West (*Xihai jiyou cao*, 1849)”, i Joshua A. Fogel (red.), *Traditions of East Asian Travel* (Oxford & New York 2006) s. 70–96.
- 144 Clarke (2017) s. 520–521.
- 145 Eli F. Heckscher, *Historieuppfattning: Materialistisk och annan. Uppsatser* (Stockholm 1944) s. 201.
- 146 Wirgin (1998) s. 218.

Isac Salemonson. Ett judiskt livsöde i Norrköping, 1790–1863

Av Jens Carleson Magalhães

Vid genomgång av Judiska församlingens i Norrköping arkiv påträffade jag två brev skrivna av en man vid namn Isaca Salemonson, som enligt uppgift var ”sedan barndomen svårt ofärdig” och gick med kryckor.¹ Denne Isac gifte sig aldrig och kom att hyra bostad runtom i staden. Han hade många gånger svårt att försörja sig och fick under sitt sista decennium i livet fattigunderstöd från församlingen i Norrköping.¹

Svensk-judisk historia har ibland präglats av ett framgångsnarrativ. Historikern Hugo Valentins pionjärverk *Judarnas historia i Sverige*, som har fokus på den politiska och konstitutionella utvecklingen – vägen till judisk emancipation och likställighet – ägnar ett betydligt större utrymme åt de välbeställda och framgångsrika judarna, deras etablering och insatser, än åt de fattiga, även om de senare också nämns.² Sådana framgångssagor återfinns även i historikern Carl Henrik Carlssons verk med samma titel,

även om bilden här är mer komplex när det kommer till de människoöden som lyfts fram – Carlsson betonar att det fanns åtskilliga fattiga judar kring mitten av 1800-talet.³ Även i utställningskatalogen *En svensk framgångssaga* lyfts framgångsrika svenska judar fram men också här poängteras att dessa inte var i majoritet.⁴

Carlsson har tidigare behandlat den östjudiska invandring som tog fart på 1860-talet i och med passtvängets avskaffande och visat hur judar från det judiska bosättningsområdet kraftigt diskriminerades när de ansökte om svenskt medborgarskap.⁵ Många gånger framställs det som om den tidigare gruppen, ibland benämnd västjudar, stod emot denna senare grupp, benämnd östjudar, och att det framförallt var klasstillhörighet, men också religiös och politisk övertygelse som skiljde dessa åt. Å ena sidan en välbärgad och framgångsrik västjudisk grupp, å den andra en fattig och nyanländ östjudisk.⁶ Det finns

Jag skulle vilja tacka Lars M Andersson och två anonyma granskare för ingående kommentarer vilka har bidragit mycket till artikeln.

förvisso empiriskt stöd för uppdelningen, men en oreflekterad återgivning av en sådan dikotomi skymmer komplexiteten och heterogeniteten inom respektive kategori. Som historikern Per Hammarström visat utifrån exemplet Sundsvall kunde liknande kategorier skapas inom den östjudiska gruppen, där skiljelinjen gick mellan de som lyckades och de som misslyckades.⁷ Under den tid som här studeras, perioden före den östjudiska invandringen, var den svenskjudiska gruppen betydligt mer homogen men även under första halvan av 1800-talet fanns det stora ekonomiska skillnader inom gruppen. Det framgår inte alltid. Norrköpings judiska historia sådan den vanligen berättas är ett exempel på en framgångssaga då det framförallt är judiska personers betydelse för staden som lyfts fram när gruppen berörs under 1800-talet.⁸ Studien av Isac Salemonsons liv är ett försök att nyansera detta framgångsnarrativ.

Denne Isac Salemonson föddes i Norrköping, antingen 1790 eller 1795, som barn till Salomon Jacob (även benämnd R. Salomon) och Johanna, född Isaac. Fadern var född 1750 i Greifenhagen, Mecklenburg, och modern föddes år 1765 på okänd ort. Enligt Martin Ivarsson och Abraham Brody var troligtvis Johanna Isaac syster till Fabian Philip, som var den förste jude att bosätta sig i Karlskrona. Stämmer antagandet betyder det att Isac Salemonson

var släkt med en medlem i den ledande judiska norrköpingsfamiljen Wahren, Emelie Wahren, född Philip.

Salomon Jacob och Johanna fick flera barn: dottern Sara, född 1798 och avlidit 1836, som var gift med Ludvig Marcus, son till Jacob Marcus, och bröderna Isac, Selig, Josef, Levin och Abraham. Isac var möjligtvis namngiven efter sin mormors far, Isaac Aaron, i Frankfurt an der Oder. Barnen tog flera olika efternamn:⁹ det är bara Isac och systemen Sara som omnämns med namnet "Salomonson" i församlingsböckerna.¹⁰ Barnen fick sannolikt någon form av undervisning, framförallt religionsundervisning men också i att läsa och skriva, då judiska lärare återfinns som mantalsskrivna hos Salomon Jacob. En av Isacs bröder, Abraham Norrlin (namnet syftar på Norrköping), döpte sig 1831 i Vikingstads kyrka, med inte mindre än tolv faddrar – en grupp som bestod av adelsmän, präster och ofrälse ståndspersoner. Att judar konverterade var vid denna tid ingen liten sak.¹¹

Salomon Jacob kom till Stockholm kring år 1777 och benämndes då "resande Jude". Från huvudstaden begav han sig till Karlskrona.¹² Fem år senare, 1782, cirka ett decennium före Isacs födelse, hade Judereglementet införts i Sverige, vilket medgav skyddsjudar bosättningsrätt i tre städer: Göteborg, Norrköping och Stockholm. En judisk församling kom även att etableras i Karlskrona.¹³ Strax efter Judereglementets införande

fick Norrköping sina första judiska invånare då bröderna Jacob och Joseph Marcus ansökte om burskap endast tre dagar efter reglementets införande.¹⁴ Bland grundarna av Norrköpings judiska församling återfinns även Salomon Jacob, som var kompanjon till ovannämnde Jacob Marcus. Tillsammans skrev de båda en supplik där de protesterade mot att de enligt Judereglementet var tvungna att hålla sig till handelsbodarna och inte längre fick lov att gå från hus till hus för att sälja och köpa varor. Valentin konstaterar att Salomon Jacob hamnade på obestånd och "ej kom att spela någon roll för Norrköpingsförsamlingens utveckling".¹⁵

Isac Salemonson avled 1863, samma år som äktenskap mellan judar och kristna tilläts och sju år före emancipationsbeslutet. Han hann under sin livstid uppleva många förändringar i vad det innebar att vara jude, eller mosaisk trosbekännare, i kungariket Sverige, såsom avskaffandet av Judereglementet och införandet av Juniförordningen 1838 liksom andra utökade rättigheter, bland annat skråtvångets avskaffande år 1846.¹⁶ Vad Isac tyckte och tänkte om dessa förändringar är omöjligt att säga någonting om. Forskningen är hänvisad till de få uppgifter som finns om honom, vilka nu ska redovisas.

Material och metod

Ett viktigt skäl till att fokus tidigare framförallt riktats mot den judiska eliten,

de rika och framgångsrika, är givetvis bristen på källmaterial från andra samhällsgrupper.¹⁷ Fattiga människor lämnar, som bekant, färre spår i arkiven än välbeställda och i detta avseende skiljer sig den judiska historien inte från andra gruppers. Liksom när det gäller majoritetsbefolkningen går det emellertid ändå att komma åt även mindre bemedlade människors livsöden.

Överlag finns det stora luckor i källmaterialet i Judiska församlingens i Norrköping arkiv. Församlingsstämmoprotokollen har exempelvis luckor mellan 1839 och 1853 liksom mellan 1863 och 1891. Det finns få uppgifter om Isacs liv fram till det att han, med darrig hand, skrev två brev – ett 1855 och ett 1856. Därför har också uppgifter hämtade från födelse-, vigsel-, döds-, in- och utflyttningsboken, församlingsböcker, kassaböcker (församlingens huvud- och kassaböcker liksom Vålgörenhetsanstaltens) och kyrkoböcker, samt Salemonsons gravsten använts. För att komplettera uppgifterna i församlingens arkiv har ytterligare material hämtats från sökningar i Kungliga bibliotekets databas "Svenska dagstidningar".¹⁸ Sökorden som använts är: *Isac Salomon, Isac Salemonson, Isak Salomon, Isak Salomonson, Salemonson, Salemonsson och Salomonson*. Den sista sökningen gav flest träffar och täckte även resultaten i flertalet av de övriga. Totalt gav sökningarna 44 träffar av vilka sexton rörde andra personer.

Det ger totalt 28 texter som behandlar Salemonson, fördelade på tjugosex annonser, en artikel och Salemonsons dödsannons, samtliga i *Norrköpings Tidningar*, som under perioden var politiskt neutral.¹⁹

Då det således rör sig om enstaka spridda källor av olika typ krävs ett källpluralistiskt förhållningssätt, det vill säga att flera olika typer av källor utnyttjas för att belysa samma fenomen eller frågeställning.²⁰ Angreppssättet är det gängse inom biografigenren. Här handlar det om att samla in så mycket kringinformation som möjligt till de båda brev Salemonson skrev för att ge hans liv så tydliga konturer som möjligt. ”Det är med hjälp av andra typer av källor som breven kan få ytterligare mening”, som historikern Brita Planck och etnologen Marie Steinrud framhåller angående ett källpluralistiskt förhållningssätt.²¹

Biografiska och mikrohistoriska perspektiv

Som historikern Jill Lepore poängterar kan det vara svårt att exakt definiera vad som skiljer ett mikrohistoriskt från ett biografiskt perspektiv.²² Föreliggande undersökning är mer mikrohistorisk än biografisk; det rör sig om viktiga händelser i Isac Salemonsons liv som sätts i en vidare kontext, inte om en biografisk skildring i detalj – det medger inte källaget.²³ Sammanhanget är viktigt men det enskilda fallet står i fokus.²⁴ Mikrohisto-

ria gör det möjligt att använda ett enskilt livsöde för att belysa större processer,²⁵ men också för att kritisera och nyansera de stora berättelserna genom att studera individer som tillhör en icke-elit, personer stundom benämnda *röstlösa*.²⁶ Salemonson var inte helt röstlös – det finns två brev och flera annonser av honom bevarade – men tillhörde definitivt inte de röststarka, kanske skulle man kunna beteckna honom som *i det närmaste röstlös*.

Som historikern Scott W. Stern påpekar är det ofta svårt att skriva mikrohistoria om marginaliserade grupper. Man måste ha turen att stöta på ett visst källmaterial.²⁷ Det kan också tyckas motsägelsefullt att försöka belysa eller nyansera större skeenden genom ett enskilt livsöde, då ett så snävt fokus väcker frågor om representativitet. Inom historievetenskapen har dock biografiska och mikrohistoriska angreppssätt vunnit mark och studier av enskilda livsöden blivit mer vedertagna.²⁸ Representativitet är, enligt historikerna Jonas Lindström och Karin Hassan Jansson, inte heller en fråga för själva den mikrohistoriska undersökningen utan bör ”i stället ställas till framtida studier”.²⁹ Mikrohistoria har vidare ofta en berättande karaktär.³⁰ Här handlar det om att berätta om en fattig och förbisedd judisk person och genom hans livsöde underifrån belysa och därigenom nyansera vissa aspekter av Sveriges och Norrköpings (judiska) historia.

Norrköping

För att förstå Isac Salemonsons liv behövs något sägas om staden Norrköping och den judiska (mosaiska) församlingen därstädes. Staden var under 1800-talet en viktig textilstad, centrum för Sveriges produktion av ylle. I en del av textilfabrikerna var judiska personer involverade, såsom familjerna Philipson och Wahren, som var nära släkt.³¹ Att judar fick bosätta sig i Norrköping berodde mycket just på stadens betydelse som industri- och hamnstad. Precis som i Göteborg var alltså textiltillverkning och handel de stora försörjningsmöjligheterna för judiska personer³² men också bankverksamhet liksom industriell tillverkning av raps- och linolja, som introducerades i Sverige av Philip Jeremias. För sin verksamhet erhöll han och hans äldste son offentligt erkännande i form av svenskt medborgarskap 1812, tjugosex år innan Juniförordningen 1838.³³ Församlingarna i Göteborg och Norrköping hade täta kontakter under 1840- och 1850-talen, både genom affärs- och släktförbindelser. Göteborgs församling var delaktig i byggandet av Norrköpings synagoga och några göteborgare blev inbjudna till invigningen 1858.³⁴

Liksom bland judiska församlingar runtom i övriga Europa och Sverige kom den framväxande reformjudendomen att påverka det religiösa livet bland judarna i Norrköping.³⁵ En genomgång av förändringar i gudstjänst och böne-

ordning visar att reformerna i Norrköping inte gick lika långt som i Göteborg. Detta är inte förvånande då Göteborgsförsamlingen var en av de mest radikala i hela Europa.³⁶ Isac Salemonson upplevde alltså förändringar av gudstjänst och böneordning. Det bör framhållas att det finns starkt negativa åsikter om modernitetens inverkan på judendomen och judenheten även inom forskningen, som handlar om den traditionella judiska världens försvinnande.³⁷ Kritiken skiljer sig strängt taget inte från den gängse modernitetskritiken; den handlar om de förluster i samhörighet, gemenskap och autenticitet som övergången från *Gemeinschaft* till *Gesellschaft*, för att tala med den tyske sociologen Ferdinand Tönnies, anses ha fört med sig. Samtidigt finns det forskning som framställer den judiska minoriteten som modernitetsprocesens vinnare.³⁸ Det är sant att många judar bröt med traditionell judendom och också lämnade den judiska gemenskapen men det fanns samtidigt en stark judisk identitet och gemenskap som, i modernitetens anda, var uttalat framtidsinriktad.³⁹

Norrköpings församling har tidigare varit föremål för studier, inte minst i det lokalthistoriska verket *Svensk-judiska pionjärer och stamfäder* (1956), och viss uppmärksamhet ägnas stadens judiska historia i såväl Valentins *Judarnas historia i Sverige* som Carlssons arbete med samma titel.⁴⁰ Även i Carlssons avhand-

ling, *Medborgarskap och diskriminering* (2004), diskuterar Norrköping men där främst i relation till den östjudiska invandringen.⁴¹ Förutom dessa arbeten är det ytterst få verk som specifikt behandlar stadens judiska historia, något Malin Thor Tureby också konstaterar i en artikel om församlingens hjälpverksamhet för flyktingar under 1940-talet.⁴² Några studier har dock tillkommit sedan hennes artikel publicerades 2008, framförallt antologin *Synagogan i Norrköping*, som rymmer flera kapitel om judiskt liv i staden.⁴³ Det är emellertid bara *Svensk-judiska pionjärer* som innehåller uppgifter specifikt om Isac Salemonson, däribland en kort notis i anslutning till hans gravsten, som baseras på uppgifter från församlingsböckerna.⁴⁴

I min egen forskning har jag tidigare berört Göteborgs mosaiska församlings fattigvård under perioden 1860 till 1900. I den ovan nämnda Juniförordningens andra paragraf betonades att landets mosaiska församlingar ensamma hade skyldigheten att underhålla sina fattiga, en skyldighet som kvarstod även efter emancipationsbeslutet 1870. Församlingarnas ansvar för sina fattiga avskaffades först 1899. När Göteborgsförsamlingen år 1865 föreslog att Sveriges fyra mosaiska församlingar borde försöka få paragrafen avskaffad med hänvisning till att den innebar en orättvis dubbelbeskattning, då judar också var tvungna att betala skatt för den kommunala fattig-

vården, röstade Norrköpings församling, liksom församlingen i Stockholm, nej till idén, medan Karlskronas föreståndare ställde sig på Göteborgsförsamlingens sida. Stockholmsförsamlingen motsatte sig förslaget framförallt på grund av att de fruktade att en petition om fattigkassans avskaffande skulle vara skadlig för emancipationskampen. Fattiga judar fick inte bli en börda för majoritetssamhället.⁴⁵

I det följande ska jag försöka återskapa Isac Salemonsons liv. Jag börjar med de brev han skrev till församlingen respektive Välgörenhetsanstalten. Därefter ska jag visa var i staden han var bosatt och när. Analysen av bosättningsmönstret följs av en utredning av hans yrkesliv, som i sin tur bildar bakgrund till en undersökning av det understöd han fick från såväl församlingens fattigkassa som Välgörenhetsanstalten. Framställningen avslutas vid Isac Salemonsons grav med en utläggning av vad gravstenen berättar.

Breven

Det första av de två brev skrivna av Isac Salemonson som idag finns i Mosaiska församlingens arkiv i Norrköping var ämnat för Välgörenhetsanstalten, som var en välgörenhetsfond och inte det samma som församlingens fattigvård. Av det framgår att det också funnits ett tredje brev, från 1854, och ställt till församlingens fattigvårdsansvariga.

Jag har valt att återge breven *in extenso* då det ger läsaren en mer ingående förståelse för Salemonsons situation:

Till Direktjon af Mos: förs: Wälgörenhets Anstalt!

Undertecknad, som tillhör Mos: förs: har hitills ehuru med en svag kropp och dålig helsa, sökt att förvärfva sin utkomst, genom arbetsamhet; och aldrig begärt någon hjälp af Församlingen. Men den framryckta åldern oförmåga till arbete genom stelhet i fingrarna och lamhet i sidan, har tvungit mig, uti förra året att söka hjälp hos Mos: förs: som jag erhölet med 60 Rd. Rgs [riksdaler riksgälds]: för året.

Uti detta år hafva mina bekymmer om mit lifs uppehelle ännu mera stegrats, genom de höga priserna på allt. Min Broder i Götheborg som jag förut tillskrifvit har tyvärr utom mig många af mina syskon att försörja, och kan ej lemna mig mera än han gifver mig, hvad skall jag göra?

jag bönfaller derföre hos Directjonen för mos: förs: Wälgörenhets-anstalt, som har till ändamålet att understödja behöfvande ålderstigna personer, att den samma ville bevilja mig ett årligt understöd, eller åtminstone en gåfva, hjälpa mig ur denna nu påkomna nöd.

Uti den förhoppning att Direktionen inses *Gunsligt* min anhållan häppas jag att

Direktionen beviljar min Önskan, och tecknar, med högaktning

Direktionens Ödmjukaste tjenare,

Norrköping d. 5 Nov: 1855. Isac Salemonson⁴⁶

I direktionen för Wälgörenhetsanstalten satt vid denna tid rabbinen Moritz Schöenthal som var ordförande, Isaac Meyer Schlesinger, John Philipson, Gustaf Wahren, Carl David Philipson och församlingens föreståndare David Isaac (Johan) Davidson.⁴⁷ De tillhörde alla församlingens ledande släkter och det var alltså till dessa herrar Salemonson vände sig.⁴⁸ Wälgörenhetsfondens syfte var att "understödja ynglingar hwilkas föräldrar eller anhöriga, äro urständsatte, att dana dem för borgerliga yrken, samt hjälpa fattiga flickor till utstyrsel och bispringa ålderstigne personer inom församlingen".⁴⁹ Salemonson kunde, som han själv framhöll, hänföras till kategorin ålderstigna, och hans kroppsliga besvär, som gjorde honom mer eller mindre oförmögen till arbete, torde ha gjort hans fall än mer angeläget. Dessutom hade han vid ansökningstillfället redan en gång fått understöd från församlingen. Ansökan beviljades.

Biståndet från Wälgörenhetsanstalten var emellertid inte tillräckligt och Salemonson behövde nästa år återigen ansöka om understöd. Denna gång (på nytt) hos församlingens fattigkassa:

Till Högädle Medlemarne af Mos: Församlingen i Norrköping

Härmed vill jag Ödmjukast hemställa till Medlemmarna af Mos: Församlingen: den förfrågan och anhållan, att Medlemmarne af Församlingen wille godhetsfult bestämma åt mig ett årligt understöd, så att jag till nödtorften någärunda kunde blifva tryggad, – till och med 62 år har jag fast med bekymmer och plagsam möda bjudit till att försörja mig, men nu vid öfver 66 års ålder. – har tiden lagt börda på bräckliga kroppen, så att jag i dessa dyra tider icke kan förtjena det som till min bärgning behöfves, – altså häppas jag att Den Ärade Församlingen *Gunsligt* beviljar min begäran.⁵⁰

Norrköping d. December 1856. Isac Salemonson

Församlingen beslutade att godkänna ansökan och Salemonson kom fram till sin död att få understöd i form av medel till hyreshjälp.

År 1856 var han enligt födelseböckerna 61 år gammal. Uppgifterna stämmer emellertid varken med åldern som redovisas i brevet till församlingen eller åldern som anges på hans gravsten. Enligt de inventeringar som gjordes av Abraham Brody 1931 och 1945 står på vårdan att Isac avled vid 73 års ålder medan det i födelse- och dödsboken uppges att han avled vid 68 års ålder.⁵¹ Diskrepansen mellan uppgifterna är fem år.

Ivarsson och Brody anser att uppgifterna på gravstenen är felaktiga. De verkar dock inte ha tagit del av Salemonsons brev till församlingens fattigvård, där han själv uppger en ålder som överensstämmer med den som anges på gravstenen. Det finns alltså skäl att anta att det är uppgifterna i födelse-/död-/vigsel-/in- och utflyttningsboken som är felaktiga och att angivelsen på gravstenen är korrekt. För detta talar också att det i dödsannonsen står att han var 74 år gammal då hand avled, vilket alltså stärker tolkningen att han var född kring 1790, möjligtvis redan 1789.⁵²

Isac Salemonsons brev är skrivna med darrig hand av en person för vilken skrivandet krävde ansträngning. Samtidigt är handstilen prydlig och driven, vilket visar att han skolats. Det framkommer att Isacs bror, boende i Göteborg, hjälpte honom med uppehållet, men att denne inte kunde undvara ytterligare medel då han även försörjde deras andra syskon. Brodern, som inte nämns vid namn, är med största sannolikhet Isacs lillebror Levin Sloman (förkortad version av Salomon), som avled vid 95 års ålder år 1896 i Göteborg. Ivarsson och Brody nämner att Sloman ”i sin ungdom” varit anställd hos John Bennecke i Göteborg men att han vid sin död var en ”förmögen grosshandlare”.⁵³ Vid en genomgång av taxeringslängderna för Göteborgs mosaiska församling framgår att grosshandlare Slomans taxering minskade från 60 riksdaler för 1849/1850

Till Direktören af Mos. förs. Vägörenhets Anstalt!

Undertecknad, som tillhör Mos. förs. har hittills skruvats
med en svag kropp och dålig helva, sökt att förverkfa
sin utkomst, genom arbetsamhet, och aldrig begärt
någon hjälp af Församlingen. Men den framryckta
åldern oförmåga till arbete genom stelhet i fingrarna
och lamhet i fötterna, har tvungit mig, uti förra året
att söka hjälp hos Mos. förs. ^{Som jag} förhållt med 60 R. rgs. för
året.

Utklipp ur brev till Vägörenhetsanstalten från Isac Salemonson, 5/II 1855, NSA, JFNA, E.1.1.

till 36 riksdaler år 1854. Därefter ökade den till 50 riksdaler.⁵⁴ Han tycks alltså när brodern begärde understöd ha haft svårt att avvara mer än vad han redan gjorde; Isac för således inte med osanning.

Att Salemonson framhöll att Sloman inte kunde bidra ytterligare till hans försörjning medverkade sannolikt till att han fick beviljat understöd, då Vägörenhetsanstalten ibland påpekade om de ansökande hade släktingar som borde kunna försörja dem.⁵⁵ Som framgår av stadgarna, var det de vars "föräldrar eller anhöriga, äro urständsatte" att bidra till deras underhåll, som kunde få ekonomiskt stöd och så var det uppenbarligen i Salemonsons fall.

De dyrtider han hänvisar till i sina ansökningar om understöd var en realitet. Priserna hade varit stabila i Sverige sedan inflationen efter Napoleonkrigen

överbunnits men under 1850-talet återkom den med besked och priserna ökade snabbt och markant. Denna prisökning höll, bortsett från en liten nedgång under tidigt 1860-tal, i sig fram till mitten av 1870-talet.⁵⁶ Möjligtvis hade även broderns ekonomi försämrats av inflationen, ett antagande som alltså styrks av taxeringslängderna från Göteborgs mosaiska församling. Salemonsons ut-sagor om "de höga priserna på allt" och "dessa dyra tider"⁵⁷ antyder vad dyrtiden innebar för personer vars försörjning redan var ansträngd.

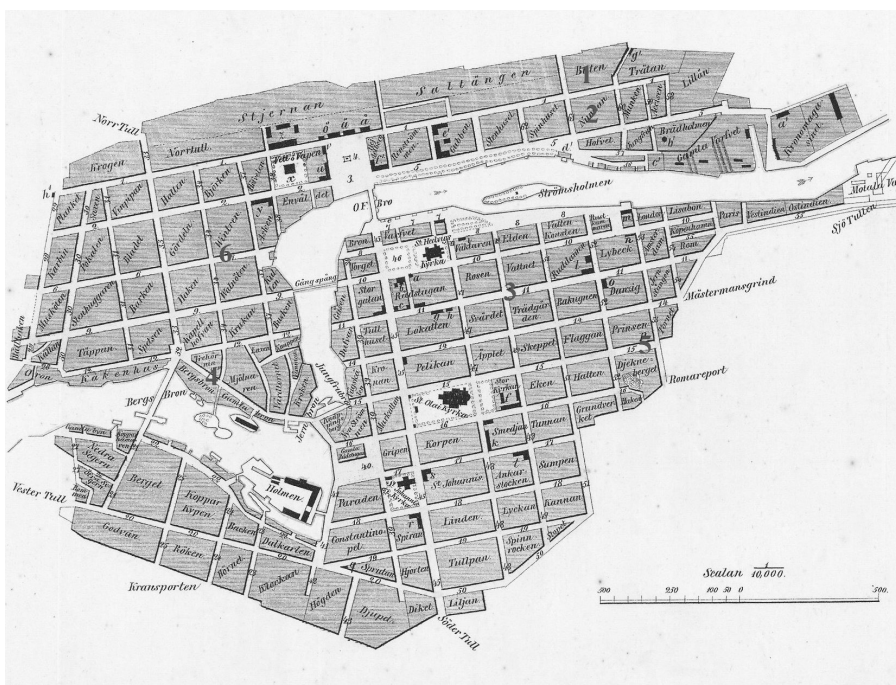
Boende

Enligt Ivarsson och Brody avled Isacs far, Salomon Jacob, sannolikt år 1805 – döds-året anges inte i församlingsböckerna. Under en tid, kring 1802, bodde barnen tillsammans med föräldrarna i Stock-

holm och det är oklart när de flyttade tillbaka till Norrköping. Isacs mor, änkan Johanna, kom år 1810 att bosätta sig i kvarteret Buten och något senare i kvarteret Nunnan. Dessa var, enligt Ivarsson och Brody, vid denna tid att betrakta som fattigkvarter.⁵⁸ Familjen hade således inte det särskilt gott ställt under Isacs uppväxt. Det var inte enkelt för en änka att försörja en familj. När Isac lämnade hemmet är svårt att säga. Först år 1827 finns ytterligare uppgifter om hans boende i de

annonser han lät införa i *Norrköpings Tidningar*.

Av de tjugosex annonserna framgår att Isac Salemonson återkommande bytte bostad. Den första annonsen infördes 1827, och där anges hans bostad vara i "Klockgjutaren Herr Öhmans gård".⁵⁹ I en annons som infördes ett år senare tillkännagav han sin avflyttning från Öhmans gård "till Capit. Herr Malmgrens gård på Trädgårdsgatan".⁶⁰ Här bodde han kvar år 1830.⁶¹ 1833 återfinns

Utklipp ur karta över Norrköping, 1853. 1. Buten, 2. Nunnan, 3. Trädgårdsgatan, 4. Westgöthegatan, 5. Hospitalsgatan. 6. Wattengatan. Placeringen av siffrorna visar endast gator och kvarter och är därmed en ungefärlig och inte exakt placering av boendet. Exempelvis bodde Isac Salemonson troligtvis än längre österut på Hospitalsgatan.

han på övre våningen hos en styrman Jansson på Hospitalsgatan.⁶² Här bodde han till 1836 då det av en annons framgår att han var ”boende på Hospitalsgatan i Fru Janssons gård, Östantill”.⁶³ Denna fru Jansson var enligt tidigare annonser änka.⁶⁴ Åtta år senare bodde han ”uti Doktoren och Ridaren Lundborgs gård wid Westgötegatan”.⁶⁵ Samtliga hans adresser under perioden 1827–1844 var någorlunda centralt belägna. År 1846 återfanns Salemonson däremot på ”Strumpfabrikör Liljebäcks gård på Norr”,⁶⁶ vilket troligtvis åsyftar de norra stadsdelarna och därmed utanför stads kärnan.

Vid sin död bodde Salemonson, enligt uppgifter i dödsboken, ”uti Enkefru Stafströms gård Norr”.⁶⁷ Denna änka var säkerligen Johanna Charlotta Stafström, född Wahlberg, vars man, Johan Erik Stafström, avled 1850. Stafström var ekonomidirektör på gården Lund i Kvillinge, norr om Norrköping.⁶⁸ Änkan, tillsammans med en mamsell Stafström (sannolikt hennes dotter), kom efter en auktion 1851 att flytta in till Norrköping.⁶⁹ Hennes gård låg någonstans i de norra stadsdelarna. Exakt var har jag inte kunnat utröna. Åren 1852 och 1853 återfinns Salemonson på Norra Wattengatan, M 12, vilket troligtvis åsyftar Vattengatan.⁷⁰ Möjligtvis var detta Stafströms gård, eller så låg den någonstans i närheten av Norrtull i stadens nordvästra hörn. Då Salemonson hade det allt

svårare att försörja sig och priserna steg exceptionellt under 1850-talet var det sannolikt svårt för honom att fortsätta hyra en bostad centralt i Norrköping.

Av namnen på hyresvärdarna att döma var Salemonson inneboende enbart hos kristna svenskar. Materialet är visserligen tunt men det finns inget som tyder på att det skulle ha uppfattats som ett problem eller på att Salemonson i egenskap av jude skulle ha diskriminerats. De som hyrde ut bostad ville ha en inneboende som kunde betala hyran⁷¹ – religionsfrågan var inte det viktigaste. Samtidigt är det intressant att notera att han uppenbarligen aldrig hyrde in sig hos någon annan jude. Vad det kan ha berott på går emellertid inte att veta. Därom tiger källorna.

Norrköping drabbades, liksom andra svenska städer, av en del bränder under dessa år. Först år 1822 då stora delar av staden brann ner på grund av att trähusen hade blivit torra och lättantändliga till följd av långvarig torka. Mer än en tredjedel av stadens drygt niotusen invånare förlorade sina hem och ägodelar då 48 kvadrater och 358 hus och gårdar brann ned. Endast fyra år senare, 1826, ödelade en ny brand sjutton kvadrater och tvåtusen människor blev därmed hemlösa. Därefter förbjöds uppförande av trähus i staden.⁷² Efter bränderna och i anslutning till textilindustrins expansion fördubblades stadens befolkning under tjugoårsperioden från 1840 till 1860 och

*Johanna Salomon, f. Isaac (1765—1840).
Akquarell, trol. fr. o. 1830. Ägare: f. d. Apoteka-
ren Ivar Norrlin, Uppsala (d. 1956).*

uppgick vid slutet av perioden till cirka 23 000 personer.⁷³ Befolkningsökningen, i kombination med de prisökningar inflationen medförde, orsakade hyreshöjningar. Dessa faktorer bidrog säkerligen till Salemonsons kringflyttande.

Yrket

Den inhemska marknaden för konsumtionsvaror började växa alltmer under slutet av 1700-talet och tog verklig fart på 1830- och 1840-talen. Oftast distribuerades dessa varor genom gårdfarihandel,⁷⁴ ett yrke i vilket judar var överrepresen-

senterade.⁷⁵ Judiska handlare var genom sina nätverk viktiga för distributionen av nya varor och därigenom för konsumtionsrevolutionen i såväl Sverige som övriga Europa.⁷⁶ I denna revolution var Isac Salemonson en del. Han sålde både varor och tjänster och han omnämns som "monteur" i dödboken år 1863.⁷⁷ Det första belägget i SAOB för det försvenskade "montör" är från 1871. Att montera innebar redan vid denna tid att installera något, försätta något i arbetsdugligt skick eller att utrusta någonting.⁷⁸ Det är dock svårt att avgöra vilka arbetsuppgifter Salemonson ägnade sig åt enbart utifrån hans yrkestitel.

De annonser han införde i *Norrköpings Tidningar* ger dock fler ledtrådar till vad han sysslade med. I en annons från 1828 framhåller Salemonson:

att jag dels äger färdiga, och dels emottager i beställning, utom mina wanliga arbeten, jettonlådor, svaskar och korgar, Souvenirs-böcker med lösa blad, foderaler samt hwarjehanda dylika pieser, efter hwars och ens åstundan.⁷⁹

Han sålde vidare sybehörsvaror, såsom "större och mindre Fruntimmers syaskar i differenta fasoner".⁸⁰ År 1836 annonserade Salemonson ut varor till salu: "Några par toiletteaskar, smirgeldynor, små nålböcker, lackerade pappmarker, med eller utan låda, med flera mindre pappaskar".⁸¹ Åtta år senare, år 1844, annonserade han om "gentil montering

[...] Perl- och Tappisseriarbeten". Han förfärdigade även "Pappstommar i flera fasoner, för dem som sjelfwa behaga montera" saker som "Jetonlådor, Cache des Ordres, Cigarrfederaler, m.m.". ⁸² Året därpå, 1845, annonserade han ut "Hwit och wälgjord Papp, passande till monteringsarbeten", ⁸³ vilket han även gjorde i den kortaste annonsen, bestående av en mening: "Hwit Monteringspapp hos I. Salemonson, Norra Wattengatan, No 12". ⁸⁴ I en annan annons, som enbart består av två meningar, kan man läsa: "Broderier emottagas till montering av undertecknad. Äfwen finnas monterade större och mindre askar m. m. hos Is. Salemonson", åtföljt av uppgifter om hans adress. ⁸⁵ En annons från 1853 ger ytterligare inblickar i Salemonsons yrke: "Till montering emottager under-tecknad större och mindre broderade arbeten, som skyndsamt och med den största ackuratess skola expedieras". ⁸⁶ Dessutom gjorde annonsen reklam för olika sorters pappaskar. Salemonson arbetade alltså med alla möjliga former av varor men främst med olika typer av askar, pappersvaror och sytillbehör – han monterade broderade arbeten på askar och ramar men tillverkade uppenbarligen också själva askarna. Dessutom framställde han, vilket jag återkommer till, dragantfigurer. Enligt Judereglementets sjunde paragraf tilläts judar att utöva hantverksyrken som inte sorterades under något skrå. ⁸⁷ Hur det var

med montering av broderiarbeten och tillverkning av olika typer av askar är oklart. Reglementet hade hur som helst, som framhållits, avskaffats 1838 och skråtvånget 1846, varför hans inkomstmöjligheter åtminstone inte formellt inskränktes under de sista 10–15 åren av hans yrkesverksamhet.

Förutom egna varor sålde han även varor på kommission, exempelvis ett balsam, en sorts mixtur som i annonsen utmålades som en mirakelkur som kunde bota såväl finnar som ledvärk men också läka olika typer av sår. Balsamet tillverkades av en "rysk undersäte" vid namn Johan Weinberg. Enligt annonserna "dryper [man] deraf några droppar på en yllelapp" som därefter gnids på småsår för att sedan fungera som omslag, medan öppna sår "betäckes med litet linneskaf, hvilket blifvit fuktadt i Balsamen". ⁸⁸ Hela nio annonser om detta underbalsam infördes i *Norrköpings Tidningar* mellan åren 1830 och 1834. ⁸⁹ Huruvida denne Weinberg var en tidig östjudisk invandrare är oklart. Enligt annonserna hade han kungligt tillstånd att vistas i riket och att tillverka sitt "Underbalsam". ⁹⁰

Salemonson var emellertid inte bara "monteur", asktillverkare och försäljare av allt från askar och förpackningar av olika slag, till sytillbehör, pappersvaror och mixturer, han lärde även ut sitt hantverk. År 1844 annonserade han att det fanns två platser lediga i den

”Andra kursen uti Papp- samt Monteringsundervisningen”. Enligt notisen kunde man genom att följa kursen ”få lära [sig] detta wackra arbete”.⁹¹ Salemonson hade alltså övergått till att även lära ut sitt hantverk. Han var vid denna tid 54 (49?) år gammal. Enligt vad han meddelade i sina ansökningar om understöd hade han haft fysiska svårigheter sedan barnsben men de hade blivit värre med åren. Hur länge han kunde arbeta är svårt att säga men som framgår av annonserna arbetade han fortfarande med monteringsarbeten år 1853. Fem år tidigare, 1848, deltog han på en slöjdexposition (utställning) i Norrköping.

Slöjdexpositionen fick spaltutrymme i lokalpressen då den, enligt artikeln, var den första i sitt slag i Norrköping. Här deltog hantverkare, handlare och fabrikörer och även grosshandlaren I. Philipsons tillverkning av varor av ”malet färgträd” omnämns. På denna utställning visade Isac Salemonson upp sitt hantverk. Han omnämns i en enda mening: ”Dragant- och papparbeten finnas af Hr Salomonson med flera, alla wittnande om god smak och färdighet i denna nästan nya slöjdegren”.⁹² Han var alltså en av flera som ställde ut sådant hantverk, som beskrevs som en nymodighet.

Dragantfigurer tillverkades av sockerbagare. De gjordes av ett gummiliknande ämne, som utvanns ur den torkade saven av vissa asiatiska ärtväxter. Ämnet använ-

des också i textilindustrin. De äldsta dragantarbeten som finns på svenska museer är tillverkade just under perioden 1840–1860; de var alltså, precis som det hävdades i artikeln, en nästan ny slöjdgren.⁹³ I Salemonsons kvarlåtenskap fanns ”ett antal formar till dragantfigurer, vilka torde ha tillhört utensilierna i en sockerbagarebutik”.⁹⁴ Huruvida formarna enbart använts i Salemonsons egen tillverkning av figurer eller om han också tillverkade och sålde formar till sockerbagare framgår inte. Dragantfigurer blev hur som helst populära i konsumtionsrevolutionen under mitten av 1800-talet. Salemonson verkar alltså ha varit uppmärksam på möjligheter att gå nya vägar i sitt hantverk och var, liksom gårdfarihandlarna och kollegorna bland stadernas småhandlare, en del i denna konsumtionsrevolution.⁹⁵

Enligt Salemonson själv arbetade han till 62 års ålder men han framhöll att det var med stor möda han lyckades förtjäna sitt levebröd och det är troligt att han redan vid den här tiden hade börjat få svårt att arbeta – möjligtvis var det därför han satsade på att lära ut sina färdigheter.⁹⁶

Understöd

År 1838 avskaffades Judereglementet och Juniförordningen infördes. Som nämnts kvarstod dock förordningens andra paragraf, som ålade de judiska församlingarna att bedriva egen fattigvård; den avskaffades först 1899.⁹⁷ Då det inte

fanns något system för att försörja äldre, arbetsoförmögna människor kom fattigvården att bland annat fungera som en föregångare till pensionssystemet.⁹⁸ I församlingens kassaböcker börjar det under 1850-talet dyka upp understöd som gavs åt fattiga resande och dessa ökar dramatiskt under 1860-talet. Ökningen berodde på att allt fler judar från Tsarryssland invandrade till Sverige från och med år 1860 då passtvánget avskaffades.⁹⁹ I antal överstiger dessa understöd de som gavs åt församlingens medlemmar men summan utbetalade medel var stundom högre för de senare. En av de få församlingsmedlemmar som fick fattighjälp var, som konstaterats, Isac Salemonson.

År 1855 var han den ende församlingsmedlem som fick fattighjälp, 60 riksdaler, medan åtta "Polacker" och "En Turkisk polack"¹⁰⁰ fick dela på 26,72 riksdaler. 1860 var det två församlingsmedlemmar som fick understöd, Salemonson och en fru Malke Levin, medan sammanlagt fjorton "Pohlacker" och "fattige resande" fick respengar. De två församlingsmedlemmarna fick tillsammans 200 riksdaler i hyreshjälp medan de fjorton fattiga resande sammantaget fick 102 riksdaler.¹⁰¹ De medel – exempelvis för brudklädnad för obe-medlade kvinnor i församlingen – som Vägörenhetsfonden betalade ut är inte inräknade. Av det hundratal individer som tillhörde församlingen år 1860 var

det alltså enbart två som fick medel från själva fattigkassan. Detta säger något om andelen fattiga inom församlingen, men man ska inte glömma de personer som hankade sig fram på det sätt Salemonson gjort tidigare.

Församlingens ringa storlek medförde att de ekonomiska resurserna var begränsade i jämförelse med församlingarnas i Göteborg och Stockholm. Då synagogaprojektet påbörjades 1854 beslutades att ett tusen riksdaler riksgälds skulle tas från fattigkassan för införskaffandet av en tomt till synagogan.¹⁰² Vid en jämförelse med Göteborgsförsamlingens utgifter för fattigkassan 1860 är det dock slående hur stora den lilla Norrköpingsförsamlingens fattigkostnader relativt sett var. Norrköping betalade detta år ut 302 riksdaler riksgälds, varav en tredjedel gick till fattiga resande, medan församlingen i Göteborg, som då hade 402 medlemmar, betalade ut 487, varav 59 till judar som inte tillhörde församlingen. Det bör dock nämnas att bara två år tidigare, 1858, hade församlingen i Göteborg betalat ut 926 riksdaler, av vilka 84 gick till "främmande" trosförvanter.¹⁰³ Det var inte ovanligt att judiska församlingar runtom i Europa, och även i Sverige, gav respengar till så kallade polska judar för att på så vis både hjälpa dem och få dem att resa vidare.¹⁰⁴

Av kassaböckerna för såväl församlingen som för Vägörenhetsanstalten

framgår alltså att det inte var många medlemmar som fick understöd. Detta beror säkerligen på att församlingen var liten – som mest uppgick dess medlems-tal till 103 personer, en toppnotering som nåddes 1864¹⁰⁵ – och att det inte tycks ha varit så många som behövde fattigvård. Denna slutsats stöds av det faktum att de som liksom Salemonson faktiskt skrev till församlingen och bad om understöd fick sina ansökningar beviljade. Helt säker är slutsatsen emellertid inte då det, som framhållits, finns stora luckor i källmaterialet. Som framgår av brevet till Vägörenhetsanstalten år 1855 hade Salemonson redan 1854 erhållit fattigunderstöd av församlingen. Då fick han 30 riksdaler i halvåret, vilken även framgår av församlingens kassabok. Som nämnts godkände församlingen hans nya ansökan om fattigunderstöd och under åren 1856–1861 fick han 50 riksdaler i halvåret. 1862 höjdes beloppet till 75 riksdaler och året därpå, Isac Salemonsons dödsår, höjdes det ytterligare till 100 riksdaler. Efter hans död betalade fattigkassan 40 riksdaler för hans resterande hyra till första april 1864 och 20 riksdaler för en halv årslön till ”Salomonsons tjenstefolk”.¹⁰⁶

Vägörenhetsanstalten poängterade, som konstaterats, att dess medel enbart var avsedda för personer vars anhöriga inte kunde bidra till deras underhåll, vilket låg i linje med en i tiden vanlig tanke om att fattigvård var en sista utväg som enbart skulle ges till arbetsoförmög-

na (exempelvis gamla och barn). Helst skulle släktingar försörja varandra – i varje fall inom den närmsta familjen.¹⁰⁷

Att Isac Salemonson hade tjänstefolk kan synas förvånande då han var inneboende och så fattig att han behövde understöd från församlingens fattigvård. Sannolikt berodde det på hans dåliga hälsa. Under lång tid hade han gått med kryckor. Han var lam i ena sidan och stel i fingrarna. Mot den bakgrunden vore det inte förvånande om församlingens hyreshjälp även inkluderade tjänstefolk som kunde se till understödstagarens behov. De judiska församlingarnas fattigvård ansågs, av församlingsmedlemmarna själva, många gånger vara bättre än den allmänna, vilket troligtvis var en följd dels av att församlingarna var noga med att deras medlemmar inte på något sätt skulle ”ligga det allmänna till last”, dels av att hjälp till de fattiga enligt judendomen är en etisk skyldighet.¹⁰⁸ Dessutom var, som konstaterats, församlingarna små och släktförbindelserna många. Oavsett vad som var orsaken tyder uppgifterna i kassaboken på att Isac Salemonson hade hjälp i vardagen i varje fall under sina sista år i livet. Efter sin död kom han att begravas på församlingens begravningsplats som nu liksom då var omgärdad av Matteus kyrkogård.¹⁰⁹

Gravstenen

Minoriteter har vanligtvis inte samma möjligheter som majoritetssamhällets

medlemmar att uttrycka sin kultur i topografin. Ofta anpassas de materiella uttrycken till det omgivande samhället samtidigt som en viss särprägel be- hålls.¹¹⁰ Judiska begravningsplatser har genomgått förändringar över århundra- dena.¹¹¹ Det gäller även Norrköpings ju- diskas begravningsplats som etablerades 1782 och är belägen i anslutning till en kristen kyrkogård vilket inte är ovanligt i ett allmänuropeiskt perspektiv. Det speciella med Norrköping är att den ju- diskas begravningsplatsen anlades flera decennier före den omgivande kristna kyrkogården, vilken invigdes 1811. Även om judiska symboler är vanliga på Norrköpings judiska begravningsplats – då framförallt de två händer som åsyftar den prästerliga välsignelsen och som är ett tecken på att den som vilar under stenen tillhör *kohanim* (prästsläkt) – ser man på begravningsplatsen också en anpassning till majoritetssamhällets borgerliga ideal, vilket är vanligt såväl runtom i Europa som i övriga Sverige.¹¹² Man kan alltså i det materiella se spänningar mellan ackulturation och tradition, exempelvis språkliga blandningar mellan hebreiska och svenska eller hebreiska och tyska, liksom i gravvårdarnas utformning.¹¹³

Det finns en omfattande internationell forskning om judiska begravnings- platser och gravstenar vilket exempelvis framgår av att en tysk bibliografi över arbeten om judiska begravningsplat- ser omfattar 797 sidor.¹¹⁴ De verk som

finns på svenska som behandlar judis- ka begravningsplatser berör framförallt de i Stockholm, även om församlings- historiker alltid ägnar en del utrymme åt begravningsplatserna – exempelvis Wulff Fürstenbergs historik över Kal- mars, Växjö och Oskarshamns mosais- ka församlingar. Flera judiska begrav- ningsplatser i Sverige är alltså kartlagda, bland annat Norrköpingsförsamling- ens.¹¹⁵ Hade det inte varit för de tidigare inventeringarna av begravningsplatsen, utförda av Abraham Brody 1931 och 1945, och som redovisas i Ivarssons och Brodys *Svensk-judiska pionjärer*,¹¹⁶ hade det varit svårt att identifiera Salemonssons vård.

Här blev begravnen

Den ogifte

Jizchak

Son till R. Schelomo, välsignad vare
hans minne!

Han avled fredagen den 9 Kislev 5624

Salemonssons dödsannons, urklipp ur "Döde", Norrköpings Tidningar, 21/11 1863, s. 1. Källa: "Svenska dagstidningar", Kungliga biblioteket <https://tidningar.kb.se/> (hämtad 2023-01-24).

Må hans själ upptagas i det eviga livets
förbund!

Här hvilar stoftet af

Isac Salemonson

Död vid 73 års ålder¹¹⁷

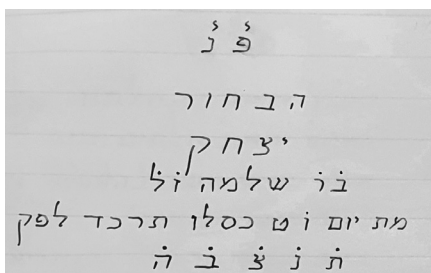
Isac Salemonsons mor hette, som nämnts, Johanna och var född Isaac. Hon avled vid 75 års ålder år 1840. Fadern, Salomon Jacob, eller R. Salomon, som han kallas på såväl Johannas som Isacs gravstenar, verkar ha avlidit 1805. Hans gravvård finns inte bevarad då den troligtvis var gjord i trä. Isac var alltså 15 (eller 10) år gammal när hans far gick bort. På moderns gravsten omnämns Salomon Jacob som *chabern* (den lärde), vilket syftar på en Talmudlärare person.¹¹⁸

Enligt Födelse-/död-/vigsel-/in- och utflyttningsboken avled Isac Salemonson i "Gangrene senilis (svarta ros)",¹¹⁹ vilket med största sannolikhet syftar på en typ av kallbrand orsakad av blodbrist¹²⁰ och som oftast drabbar äldre. Han avled klockan 7 på eftermiddagen den 20 november 1863 men begravdes först klockan 2 på eftermiddagen den 23 november 1863.¹²¹ Enligt dödsannonsen gick Salemonson bort efter en lång tids lidanden, "sörjd av syskon, släktingar och vänner".¹²² Som en av de få som fick fattigvård i en församling som knappt översteg hundra individer och som son till en av församlingens

grundare var han säkerligen välkänd bland stadens judiska befolkning; som "monteur", öppen för nymodigheter, skapare av dragantfigurer och mycket annat var han säkerligen inte heller okänd i staden i övrigt. Vem det var som betalade för hans gravsten förtäljer inte källorna. Troligtvis var det hans lillebror Levin Sloman i Göteborg, som tidigare hade bidragit till hans försörjning, eller så var det begravningsällskapet (*chevra kaddisha*) i Norrköping.¹²³ I likhet med mycket annat då det kommer till Salemonsons livsöde är svaret höljt i dunkel.

Utblickar

Norrköpings mosaiska församling var liten. Reformen genomfördes under 1850-talet, precis som i övriga Sverige och Europa. Staden och dess industrier växte. Inflationen gjorde att levnads-kostnader ökade kraftigt. Samtidigt genomfördes flera ekonomiska reformer i Sverige och ständssamhällets strukturer avskaffades stegvis. Genom alla dessa samhälleliga omvälvningar kom alltså Isac Salemonson att leva i sjuttiofyra år – från 1790 (1795?) till 1863. Dessa år var delvis präglade av fattigdom och uthärdanden. För en person som gick med kryckor och senare kom att bli lam i ena sidan var det tidvis svårt att försörja sig. Under sina sista nio år i livet fick han fattigunderstöd från församlingen och ytterligare hjälp från Vålgörenhetsan-

Den hebreiska texten på Isac Salemonsons gravsten. Översättning av Abraham Brody: "Här blev begravnen; Den ogifte; Jizchak; Son till R. Schelomo, välsignad vare hans minne!; Han avled fredagen den 9 Kislev 5624; Må hans själ upptagas i det eviga livets förbund!" NSA, JFNA, F3: Handlingar angående Mo-saiska kyrkogården: 1892–1960, u å.

stalten. Idag är det svårt att utläsa hans namn på gravstenen på judiska begravningsplatsen i Norrköping. Vården har någon gång under de 160 åren sedan den restes vält och är nu mossbelupen. Den ligger dock kvar. Isac Salemonson må vara en i det närmaste röstlös person, men är ändå inte helt bortglömd. Men vad kan vi då lära oss av hans liv?

För det första ger det oss en inblick i hur en judisk församlings fattigvård fungerade och hur såväl fattigkassan som Välgörenhetsanstalten bidrog till att underlätta en persons liv. Hur länge hans bror hade bidragit till hans försörjning förtäljer inte källorna, men Salemonson verkar ha haft det svårt ekonomiskt under en längre tid innan han vände sig till fattigvården.

Isac Salemonsons gravsten, Judiska begravningsplatsen i Norrköping. Foto: Författaren, 2022.

För det andra framträder ett tydligt bosättningsmönster. Salemonson flyttade ofta och hyrde rum på flera olika platser i de centrala delarna av staden men kom mot slutet av sitt liv att hyra in sig i en bostad som sannolikt låg i stadens norra utkant. Intressant nog var alla Salemonsons kända hyresvärdar av namnen att döma kristna svenskar. Inget i materialet tyder på att det uppfattades som problematiskt. Man hyrde helt enkelt in sig där man kunde.

För det tredje ger Isac Salemonsons livsöde en liten inblick i en hantverkares och kramhandlares yrkesliv och vilka varor en sådan arbetade med. Salemonson tillverkade och sålde olika typer av föremål, men hans verksamhet tycks inte ha inbringat någon större inkomst. Ändå tillhörde han inte de fattigaste i samhället utan var snarare en mindre bemedlad hantverkare och mångsysslare. När nya möjligheter dök upp tycks han ha varit snabb med att ta till sig nymodigheter, exempelvis tillverkning av dragantfigurer. Han var alltså, i likhet med många andra judar, en del i den konsumtionsrevolution som pågick under 1800-talet.

Slutligen, och viktigast, är Salemonsons liv ett illustrativt exempel på att det fanns fattiga bland de etablerade "västjudarna" i Sverige och hans brev ger oss en ovanlig inblick i en obemedlad människas liv. Fattiga judar fanns alltså inte enbart bland dem som ofta kategoriseras som "östjudar" och som i huvudsak

anlände efter passtvängets avskaffande år 1860. Fattigkassor etablerades tidigt och understöd till de egna fattiga var en huvuduppgift för församlingarna. De fattiga judarna i den första inflyttningsvågen har dock i historieskrivningen ofta hamnat i skymundan för de rika och framgångsrika, bland annat till följd av att de, liksom fattiga i gemen, har lämnat få spår i källmaterialet. Isac Salemonsons historia synliggör en liten mindre bemedlad del av den minoritetsgrupp som i en av det svenska 1800-talets största städers historia oftast nämns i relation till sin påverkan på och bidrag till staden – exempelvis via bankväsende, linoljetillverkning och textilindustri. Hans liv var allt annat än en framgångs saga och nyanserar därmed framgångsnarrativet i svensk-judisk historia.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa bedömare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Martin Ivarsson & Abraham Brody, *Svensk-judiska pionjärer och stamfäder: en person-, släkt- och kulturhistorisk krönika med Norrköping som blickcentrum* (Stockholm 1956) s. 235.
- 2 Hugo Valentin, *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm 1924 a). Emancipationsåret brukar förläggas till emancipationsbeslutet 1870, även om fullständig likställighet först egentligen uppnådes 1952 då judar fick bli ministrar i Sverige.
- 3 Carl Henrik Carlsson, *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm 2021) s. 112. Se även Maja Hultman, "Mångfasetterat men entonigt om svensk-judisk historia", *Respons* nr 5 (2021); Ricki Neuman, "Judarnas historia i Sverige. En enda lång framgångssaga", *Svenska Dagbladet*, 11/10 2021, <https://www.svd.se/a/7dmw3/en-enda-lang-framgangssaga> [hämtad 2022-05-04].
- 4 Se exempelvis, Ricki Neuman, "Klippgatan och Nöden", i *En svensk framgångssaga...* Utställningskatalog. Judiska museet i Stockholm (2014) s. 94.
- 5 Carl Henrik Carlsson, *Medborgarskap och diskriminering: Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (Uppsala 2004).
- 6 Några exempel där dikotomin, som i Stockholmssammanhang benämns som norrjudar (västjudar) och söderjudar (östjudar), bitvis framträder är Rita Bredefeldt, *Judiskt liv i Stockholm och Norden: Ekonomi, identitet och assimilerings 1850–1930* (Stockholm 2008); Anna Besserman, "...eftersom nu en gång en nådig försyn täckts hosta upp dem på Sveriges gästvänliga stränder". Mosaiska församlingen i Stockholm inför den östjudiska invandringen till staden 1860–1914', *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies* 5:2 (1984), doi:10.30752/nj.69387. Det beskrivs även ofta hur denna grupp snabbt kom att etablera sig och finna framgång i Sverige – framgångsnarrativet är alltså även närvarande här. För en nyanserad bild av exempelvis bosättningsmönstret i Stockholm, se Maja Hultman, "The GIS prism: Beyond the Myth of Stockholm's Ostjuden", i Gerben Zaagsma, Daniel Stökl Ben Ezra, Miriam Rürup, Michelle Margolis & Amalia S. Levi (red.), *Jewish Studies in the Digital Age*, (2022); Maja Hultman, *Between marginality and multiplicity: mapping Jewish public home-making in modern Stockholm*, (Southm 2019). Se även Carl Henrik Carlsson, "Jacob Ettlinger. En otypisk tysk jude i Sverige", i Lars M. Andersson, Helmut Müssener & Daniel Pedersen (red.), *Heimat Sverige? Tysk-judisk emigration till Sverige 1774–1945* (Stockholm 2021).
- 7 Per Hammarström, *Nationens styvobarn: Judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940* (Stockholm 2007).
- 8 Ann-Charlotte Hertz, "Judiskt liv i Norrköping", i Ann-Charlotte Hertz (red.), *Synagogan i Norrköping*, (Stockholm 2010); Ivarsson & Brody (1956); Carlsson (2021) s. 51–52 & 118.
- 9 Ivarsson & Brody (1956) s. 151–154 & 235–236.
- 10 Norrköpings stadsarkiv (NSA). Judiska församlingen i Norrköpings arkiv (JFNA). Dr: Församlingsböcker, 1. 1755–1895; om Fabian Philip, se Harry Rson Svensson, *Fabian Philip, familjen Ruben och örlogsstaden: Entreprenörsfamiljen som grundade Mosaiska församlingen i Karlskrona 1780–1945* (Stockholm 2017).
- 11 Ivarsson & Brody (1956) s. 39 & 121–122.
- 12 Ivarsson & Brody (1956) s. 15–16.
- 13 Carlsson (2021) s. 38 & 52–54.
- 14 Hertz (2010) s. 70–71.
- 15 Valentin (1924a) s. 221–222 & 244. Vilket beskrivs mer i detalj i Ivarsson & Brody (1956) s. 28–29.
- 16 Bente Groth, *Judendomen: Kultur, historia, tradition* (Stockholm 2002) s. 262–265.
- 17 Brita Planck & Marie Steinrud, "Eliters privata brev som mikrohistorisk källa", *Historisk tidskrift* 137:3 (2017) s. 473.
- 18 "Svenska dagstidningar", <https://tidningar.kb.se/> [hämtad 2022-06-05].
- 19 Viggo Loos, *En avisa genom två sekler: Norrköpings tidningar 1758–1958* (Norrköping 1958) s. 160–171.

- 20 Janken Myrdal, "Source pluralism as a method of historical research", i Susanna Fellman & Marjatta Rahikainen (red.), *Historical Knowledge: In Quest of Theory, Method and Evidence*, (Newcastle-upon-Tyne 2012); Janken Myrdal, "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket", *Historisk tidskrift* 127:3 (2007).
- 21 Planck & Steinrud (2017) s. 470.
- 22 Jill Lepore, "Historians Who Love Too Much: Reflections on Microhistory and Biography", *The Journal of American History* 88:1 (2001), doi:10.2307/2674921.
- 23 Lepore (2001) s. 132.
- 24 Jonas Lindström & Karin Hassan Jansson, "Pigan i fadersvåldet: Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter", *Historisk tidskrift* 137:3 (2017) s. 355–358.
- 25 Ian W. Campbell, "Writing Imperial Lives: Biography, Autobiography, and Microhistory", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 18:1 (2017) doi:10.1353/kri.2017.0007, s. 160.
- 26 Peter K. Andersson, "Temarecension: Om mod och mikrohistoria", *Scandia: Tidskrift för historisk forskning* 80:2 (2014) s. 118.
- 27 Scott W. Stern, "Big Questions in Microhistory", *Journal of Women's History* 32:2 (2020) doi:https://doi.org/10.1353/jowh.2020.0016.
- 28 Mark Gamsa, "Biography and (Global) Microhistory", *New Global Studies* 11:3 (2017) doi:https://doi-org.ezproxy.ub.gu.se/10.1515/ngs-2017-0024; Andersson (2014) s. 118.
- 29 Lindström & Jansson (2017) s. 375.
- 30 Jesse Paul, "What is Microhistory?", *Social Evolution & History* 17:2 (2018) doi:10.30884/seh/2018.02.04.
- 31 Sten Andersson, Lena Glans, Peter Karlsson & Mari Torstensson, *Textilen som försvann: En studie av strukturomvandlingen, arbetarrörelsen och det nya Norrköpings framväxt* (Norrköping 1986) s. 12–14; Hertz (2010) s. 76–79. Philip Jeremias dotter Rebecka var gift med Jacob Wahren och kusinerna Herman Wahren och Mauritz Philipson var föreståndare i församlingen.
- 32 Se exempelvis, Anna Brismark & Pia Lundqvist, "A Textile Web: Jewish immigrants in Gothenburg in the early nineteenth century and their impact on the textile market", *Scandinavian journal of history* 40:4 (2015) doi:10.1080/03468755.2015.1058855; Pia Lundqvist, "Tolerans, integration och antisemitism. Judar i 1800-talets Göteborg", i Jan Christensen, Per Cornell, Johannes Daun & Martin Linde (red.), *Göteborg genom tiderna: nedslag i stadens sociala och politiska historia* (Göteborg 2021). Inom judisk historia lyfts ofta den speciella situation fram som livet i en hamnstad medför, se David Cesarani (red.), *Port Jews: Jewish communities in cosmopolitan maritime trading centres, 1550–1950* (London & Portland, OR 2002); Lois C. Dubin, *The port Jews of Habsburg Trieste: absolutist politics and enlightenment culture* (Stanford, California 1999); Anna Brismark & Pia Lundqvist, "Göteborgs hamnjudar – de tidiga judiska immigranterna och dess plats i staden", *Stockholms och Göteborgs hamnmiljöer i ett långtidsperspektiv, 1300–2010* (Stockholm 2012); Svensson (2017).
- 33 Ivarsson & Brody (1956) s. 46–47.
- 34 Fredric Bedoire, "Ett reformjudiskt kraftfält vid 1800-talets mitt", i Ann-Charlotte Hertz (red.), *Synagogan i Norrköping* (Stockholm 2010).
- 35 Michael A. Meyer, *Response to Modernity: A history of the Reform movement in Judaism* (Detroit 1995); Bedoire (2010).
- 36 Fredric Bedoire, *Ett judiskt Europa: Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830–1930* (Stockholm 2003).
- 37 För en genomgång och motargument gentemot en sådan hållning, se bland andra David Feldman, "Was Modernity Good for the Jews?", i Bryan Cheyette & Laura Marcus (red.), *Modernity, culture and "the Jew"* (Oxford 1998); Paula Hyman, *From Dreyfus to Vichy: the remaking of French Jewry, 1906–1939* (New York 1979).
- 38 Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Ge-*

- sellschaft: Grundbegriffe der reinen Soziologie*, (Darmstadt: 1979 [1935]), exv. s. 215ff; Yuri Slezkine, *The Jewish Century* (Princeton 2004).
- 39 Hammarström (2007) s. 50–51.
- 40 Carlsson (2021); Valentin (1924a).
- 41 Carlsson (2004).
- 42 Malin Thor, ”Svallvågorna av katastrofen kom också till vår stad”: Hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling i skuggan av Förintelsen”, i Lars M Andersson & Karin Kvist Geverts (red.), *En problematisk relation?: Flyktningpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (Uppsala 2008) s. 183–184, fotnot 13.
- 43 Ann-Charlotte Hertz (red.), *Synagogan i Norrköping* (Stockholm 2010); Exempelvis Bedoire (2010); Peter Freudenthal, ”Orgeln i Norrköpings synagoga”, i Ann-Charlotte Hertz (red.), *Synagogan i Norrköping* (Stockholm 2010); Hertz (2010).
- 44 Ivarsson & Brody (1956) s. 235.
- 45 Jens Carleson, *Den symboliska fattigvården. En studie av Göteborgs mosaiska församlings inställning gentemot den östjudiska invandringen och plikten angående fattigvård 1860–1900* (Göteborgs Universitet: Opublicerad kandidatuppsats i religionsvetenskap, 2017) s. 24–25.
- 46 Brev från Isac Salemonson, ”Till Direktjon af Mos: förs: Welgörenhets Anstalt!”, 5/11 1855. NSA, JFNA, E1 Inkomna handlingar/korrespondens, huvudserie: 1. 1854–1944.
- 47 30/4 1854. NSA, JFNA, A3 Protokoll, välgörenhetsanstalten/understöds-kassan, med bilagor, 1849–1934; 29/10 1854. NSA, JFNA, A3.
- 48 Se Ivarsson & Brody (1956); Hertz (2010).
- 49 Donationer till Mosaiska församlingen Wälgörenhets-Anstalt i Norrköping, 1850–1879. NSA, JFNA, Ö:1.
- 50 Brev från Isac Salemonson, ”Till Högädle Medlemarne af Mos: Församlingen i Norrköping”, december 1856. NSA, JFNA, E1:1.
- 51 NSA, JFNA, F3 Handlingar angående Mosaiska kyrkogården: 1892–1960, u å; se även Ivarsson & Brody (1956) s. 200.
- 52 ”Döde”, *Norrköpings Tidningar* 21/11 1863, s. 1.
- 53 Ivarsson & Brody (1956) s. 263, not 106. Redan på slutet av 1830-talet finns det indikationer på att Sloman drev egen handelsrörelse. 1839 taxerades han nämligen 50 riksdaler – en summa en handelsbetjänt knappast skulle kunnat tjäna då de flesta sådana taxerades 5 riksdaler. Föreståndarprotokoll, 26/5 1839. Regionarkivet i Göteborg (RG), Judiska församlingens i Göteborg arkiv (JFGA), A3a:1. Därefter verkar det ha gått sämre och år 1840 beskattades han enbart 5 riksdaler. Församlingsstämmoprotokoll, 29/6 1840. RG, JFGA, A1a:1. I taxeringslängden för 1842/1843 verkar hans ekonomi ha förbättrats igen och han taxeras återigen 50 riksdaler. RG, JFGA, G39: 1. Att Sloman ska ha varit förmögen vid sin död, vilket Ivarsson och Brody hävdar, verkar vara något av en överdrift. Från 1888 till 1895 taxerades han 20 kronor om året, vilket var bland de lägre beloppen. Det var dock inte det lägsta beloppet, vilket var 5, men långt ifrån det högsta (2 200 kronor). Taxeringslängder för 1888–1896, RG, JFGA, G39: 1. Sloman var dock inte fattig utan hade vid 90 års ålder fortfarande tillräckligt gott ställt för att bli taxerad.
- 54 Taxeringslängder för åren 1849/1850, 1850/1851, 1852/1853, 1854/1855 och 1855/1856. RG, JFGA, G39:1.
- 55 3/1 1860. NSA, JFNA, A3.
- 56 Lennart Jörberg, *A history of prices in Sweden 1732–1914 Vol. 2 Description, analysis* (Lund 1972) s. 301.
- 57 Brev från Isac Salemonson, ”Till Direktjon af Mos: förs: Welgörenhets Anstalt!”, 5/11 1855; Brev från Isac Salemonson, ”Till Högädle Medlemarne af Mos: Församlingen i Norrköping”, december 1856, NSA, JFNA, E1:1.
- 58 Ivarsson & Brody (1956) s. 29–30.
- 59 ”Till salu finnes”, *Norrköpings Tidningar* 24/11 1827, s. 3.

- 60 "Diverse", *Norrköpings Tidningar* 21/5 1828, s. 4.
- 61 "Diverse", *Norrköpings Tidningar* 19/6 1830, s. 6;
"Diverse", *Norrköpings Tidningar* 30/6 1830, s. 4.
- 62 "Till salu", *Norrköpings Tidningar* 9/2 1833, s. 4.
- 63 "Till salu", *Norrköpings Tidningar* 13/4 1836, s. 3.
- 64 I flera annonser från 1833 och 1834 sades det att han var boende uti änkan Janssons gård, se exempelvis, "Under-balsam", *Norrköpings Tidningar* 23/10 1833, s. 4.
- 65 "Diverse", *Norrköpings Tidningar* 20/4 1844, s. 4;
"Diverse", *Norrköpings Tidningar* 1/5 1844, s. 4.
- 66 "Diwerse", *Norrköpings Tidningar* 2/12 1846, s. 4.
- 67 1863. NSA, JFNA, D2: Födelse-/död-/vigsel-in- och utflyttningsböcker: 1. 1860–1922.
- 68 Födelse- och dopböcker. Huvudserien. 1846–1861. Kvillinge kyrkoarkiv. SE/VALA/00200/C I/6
- 69 In- och utflyttningslängder, 1808–1856. Kvillinge kyrkoarkiv. SE/VALA/00200/B I/1, s. 243; *Norrköpings Tidningar* 30/4 1851, s. 1; Norrköpings S:t Olai kyrkoarkiv, Inflyttningslängder, 1840–1855. SE/VALA/00273/B I/7, s. 430–431; änkan Stafström avled 1872, 77 år gammal, "Döde", *Norrköpings Tidningar* 23/12 1872, s. 1.
- 70 "Till Salu", *Norrköpings Tidningar* 18/12 1852, s. 2; "Diverse", *Norrköpings Tidningar* 23/11 1853, s. 4.
- 71 Historikern Maja Hultman lyfter fram att i 1930-talets Stockholm var judar bosatta enligt klassmönster, se Hultman (2022) s. 140ff.
- 72 Arne Malmberg, *Stad i nöd och lust: Norrköping 600 år: en krönika* (Norrköping 1983) s. 160–162.
- 73 Hertz (2010) s. 79.
- 74 Pia Lundqvist, *Marknad på väg: Den västgötska gårdfarihandeln 1790–1864* (Göteborg 2008) s. 25–26.
- 75 Göran Rosander, *Gårdfarihandel i Norden: En översikt av en gammal handelsform* (Stockholm 1980), s. 67–68; Per Hammarström, "Judar öfversvämma landet": Den judiska gårdfarihandeln i Kungl. Maj:ts befallningshavandes femårsberättelser 1865–1905", i Svenbjörn Kilander, Erik Nydahl & Jonas Harvard (red.), *Den nya staten: Ideologi och samhällsförändring kring sekelskiftet 1900* (Lund 2016).
- 76 Brismark & Lundqvist (2015) s. 500–506.
- 77 1863. NSA, JFNA, D2:1.
- 78 DWDS Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache, *Monteur*, <https://www.dwds.de/wb/Monteur> [hämtad 2022-06-02]; *montör*, [Svenska Akademiens ordbok], 1945, https://www.saob.se/artikel/?unik=M_1261-0235_goaF&cpz=3 [hämtad 2022-06-02]; *montera*, [Svenska Akademiens ordbok], 1945, <https://www.saob.se/artikel/?seek=montera&cpz=1> [hämtad 2022-06-02]. Etymologin som tas upp i SAOB är att *montera* kommer från tyskans *montieren* som kommer från franskans *monter*.
- 79 "Diverse", *Norrköpings Tidningar* 21/5 1828, s. 4.
- 80 "Till salu finnes", *Norrköpings Tidningar* 24/11 1827, s. 3.
- 81 "Till salu", *Norrköpings Tidningar* 13/4 1836, s. 3.
- 82 "Diverse", *Norrköpings Tidningar* 23/11 1844, s. 4.
- 83 "Till salu", *Norrköpings Tidningar* 24/5 1845, s. 4.
- 84 "Till salu", *Norrköpings Tidningar* 2/10 1852, s. 3.
- 85 "Diwerse", *Norrköpings Tidningar* 2/12 1846, s. 4.
- 86 "Diverse", *Norrköpings Tidningar* 23/11 1853, s. 4.
- 87 Hugo Valentin, *Urkunder till judarnas historia i Sverige* (Stockholm 1924b) s. 20.
- 88 Oftast undertecknat "I. Weinberg", "Diverse", *Norrköpings Tidningar* 19/6 1830, s. 6; *Upsala Stads och Läns Tidning* 7/11 1829, s. 1; för användning, se exempelvis, "Under-balsam", *Norrköpings Tidningar* 31/8 1833, s. 2.
- 89 För beteckningen "Under-balsam", se exempelvis "Under-balsam", *Norrköpings Tidningar* 4/9 1833, s. 2.

- 90 Annonser från runtom i landet visar att Weinbergs produkt såldes på flera platser under åren 1829–1834. Exempelvis, *Upsala Stads och Läns Tidning* 7/11 1829, s. 1; "Under-Balsam", *Göteborgs Tidningar* 3/9 1830, s. 2–3; "Till salu", *Carlstads Tidning* 2/4 1831, s. 6; "Under-Balsam", *Jönköpings Tidning* 7/1 1832, s. 8; "Diverse", *Stockholms Dagblad* 10/5 1833, s. 4; vid flera tillfällen såldes balsamet av en person som undertecknade annonser med "M. Louis från Rotterdam", "Diverse kungörelser", *Örebro Tidning* 17/5 1834, s. 4.
- 91 "Diverse", *Norrköpings Tidningar* 20/4, 1844, s. 4.
- 92 "Slöjdexpositionen i Norrköping 1848" *Norrköpings Tidningar* 11/9 1848, s. 2.
- 93 För dragantarbete, se exempelvis, "Dragantarbete", *Borås museum och Textilmuseet*, <https://digitaltmuseum.se/0210210411017/dragantarbete> (hämtad 2023-01-29).
- 94 Ivarsson & Brody (1956) s. 235.
- 95 Se Lundqvist (2008).
- 96 Brev från Isac Salemonson, "Till Direktjon af Mos: förs: Welgörenhets Anstalt!", 5/11 1855, NSA, JFNA, E1:1.
- 97 Valentin (1924b) s. 64.
- 98 Per Gunnar Edebalk & Mats Olsson, "Poor Relief, Taxes and the First Universal Pension Reform: the origin of the Swedish welfare state reconsidered", *Scandinavian journal of history* 35:4 (2010), doi:10.1080/03468755.2010.491635; Gösta Esping-Andersen & Walter Korpi, "From Poor Relief to Institutional Welfare States: The Development of Scandinavian Social Policy", *International journal of sociology* 16:3 (1987).
- 99 NSA, JFNA, G2a Kassaböcker, huvudserie: 1. 1853–1933; Carlsson (2004); Besserman (1984); se även antologin Tobias Brinkmann (red.), *Points of Passage: Jewish transmigrants from Eastern Europe in Scandinavia, Germany, and Britain 1880–1914* (New York 2013). Ibland målas motsättningar mellan öst- och västjudar upp. Dessa är i många fall överdrivna, Hammarström (2007) s. 33.
- 100 Troligtvis "muslimsk" som äsyftas. Jmfr. Kalmar (2021) s. 189.
- 101 NSA, JFNA, G2a Kassaböcker, huvudserie: 1. 1853–1933.
- 102 27/3 1854, NSA, JFNA, A1a: Församlingsstämmoprotokoll 1. 1838–1905.
- 103 Pia Lundqvist, "Judar och andra och östjudar som 'de andra'" i Pia Lundqvist (red.), *Plats i staden: Göteborgs judiska 1800-tal*, kommande (2023); angående antal medlemmar, se Besserman (1984) s. 15.
- 104 Tobias Brinkmann "Points of Passage: Re-examining Jewish Migrations from Eastern Europe after 1880", i Tobias Brinkmann (red.) *Points of Passage: Jewish Transmigrants from Eastern Europe in Scandinavia, Germany and Britain 1880–1914* (New York 2013) s. 12–13.
- 105 Thor (2008) s. 183.
- 106 NSA, JFNA, G2a: Kassaböcker, huvudserie 1. 1853–1933.
- 107 Jan Christensen, *Liberalernas stad. Fattigvård och kulturdonationer i artonhundratalets Göteborg* (Göteborg 2009) s. 126ff.
- 108 Carlesson (2017) s. 26–27, 41.
- 109 Hertz (2010) s. 89.
- 110 Roger W. Stump, *The Geography of Religion: Faith, Place, and Space* (Lanham 2008) s. 231ff.
- 111 Se exempelvis, Ulrich Knufinke, "Jewish cemeteries in 19th-century Germany between 'tradition' and 'assimilation': a paradigmatic development for Central Europe?", i Jurgita Šiaučiušaitė-Verbickienė & Larisa Lemper-tienė (red.), *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-to-Day History*, (Newcastle 2007); om det antika, se exempelvis Jodi Magness, *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest* (Cambridge 2012).
- 112 Hertz (2010) s. 88–89; Knufinke (2007) s. 80–85; Petr Zupanc, "Gravstenarnas historia", i Yvonne Jacobsson, Gabriel Herdevall & Petr Zupanc (red.), *Gravstenar berättar: Judiskt liv i Stockholm 1775–1875* (Stockholm 2018)

- s. 92–94; Abraham Samuel Schiff, "Blake's Priestly Blessing: God Blesses Job", *Blake/An Illustrated Quarterly* 47:3 (2014); för en översikt över gravstenarna på judiska begravningsplatser i Norrköping, se Ivarsson & Brody (1956) s. 173–223.
- 113 Knufinke (2007) s. 83–84.
- 114 Falk Wiesemann, *Sepulcra judaica: Bibliographie zu jüdischen Friedhöfen und zu Sterben, Begräbnis und Trauer bei den Juden von der Zeit des Hellenismus bis zur Gegenwart* (Essen 2005); för en utförligare diskussion, se Tim Corbett, "Gustav Cohn's Jewish Cemetery: A Cultural History", *Year book – Leo Baeck Institute* 63:1 (2018), doi:10.1093/leobaec/kyb009, s. 299–300.
- 115 Wulff Fürstenberg, *Kalmar mosaiska församlings tillkomst och äldsta historia jämte Växjö- och Oskarshamnsförsamlingarnas tillblivelse* (Spånga 1980) s. 25ff; Leon Fried, *Gamla judiska gravplatser i Stockholm* (Stockholm 1927); Maja Hultman, "'Carried to his last rest': public funerals as Jewish/non-Jewish spaces in modern Stockholm", *Jewish Culture and History* 21:1 (2020), doi:10.1080/1462169X.2020.1710035; Carl Vilhelm Jacobowsky, *Judiska begravningsplatser i Sverige*, Särtryck ur *Judisk Tidskrift*, häfte 4 uppl. (Stockholm 1956); och Yvonne Jacobsson, Gabriel Herdevall & Petr Zupanc (red.), *Gravstenar berättar: Judiskt liv i Stockholm 1775–1875* (Stockholm 2018); Harry R:son Svensson, "Den östjudiska invandringen till Karlskrona 1862–1920", *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies* 27:2 (2016), doi:10.30752/nj.67610.
- 116 Ivarsson & Brody (1956) s. 173–223.
- 117 Översättning av Abraham Brody. NSA, JFNA, F3; se även Ivarsson & Brody (1956) s. 200.
- 118 Ivarsson & Brody (1956) s. 29–30, 200, 207. Enligt gravstenen avled hon 1843, men enligt uppgifterna i dödsboken 1840. Ivarsson & Brody (1956) s. 236.
- 119 1863. NSA, JFNA, D2:1.
- 120 Merriam-Webster, *Senile gangrene*, <https://www.merriam-webster.com/medical/senile+gangrene> [hämtad 2022-06-08].
- 121 1863. NSA, JFNA, D2:1.
- 122 "Döde", *Norrköpings Tidningar* 21/11 1863, s. 1.
- 123 Antagandet baseras på att Israelitiska sjukvårds- och begravningsällskapet (ISBS) i Göteborg köpte in billigare vårdar av täljsten i dussin under 1840- och 1850-talen. Se, exempelvis, ISBS föreståndarprotokoll för 3/7 1846, 6/5 1849. Israelitiska sjukvårds- och begravningsällskapet. A2. Protokoll förda vid allmänna sammanträden: 1. 1812–1949, RG, JFGA.

Muslimernas Ansgar?

Två kapitel om Ebrahim Umerkajeff

Av Simon Sorgengfrei

Ebrahim Umerkajeff (1877–1954) kom till Sverige 1897 och folkbokfördes i Hedvig Eleonora församling 1919, som ”muhammedansk trosbekännare”. Därmed är han den förste muslimen att bli svensk medborgare utan att ge avkall på sin religion. Umerkajeff etablerade sig som pälshandlare och drev fram till sin död *Ryska Pälsvauaffären* på Birger Jarlsgatan 36. Han spelade senare en viktig roll för andra muslimer som etablerade sig i Stockholm under 1900-talet, och var också med att grunda landets första muslimska förening, Turk-Islam föreningen i Sverige för religion och kultur. Detta skedde på Kjellsons konditori, bredvid Umerkajeffs pälssaffär på Birger Jarlsgatan, i oktober 1949.

Religionshistorikern Simon Sorgengfrei har skildrat Ebrahim Umerkajeffs liv i boken *”De kommer att vara annorlunda svenskar.” Berättelsen om Sveriges första muslimer* (Norstedts 2022). Här återges två kapitel ut boken, om Umerkajeffs väg till Sverige och något om hur det kunde vara att leva som muslim här under det tidiga 1900-talet.

Uppåt, bortåt

Det är få gånger i livet man får vara lycklig som en sånglärka om våren, när den stiger upp från sitt gömsle på någon äng och lyfter högre och högre upp i luften samtidigt som den sjunger så ivrigt att tonerna liksom snubblar ur näbben, sjunger och stiger tills den syns som en liten svart prick mot den blå himlen. Högt där uppe ser den ut att stå stilla en stund, innan den måste vända och långsamt sänka sig ner mot marken igen. Och kanske är det just det som gör att man så gärna i alla fall någon gång i livet vill vara fri och lycklig som en sånglärka – det att den sjunger lika glatt på vägen ner som på vägen upp.¹

Som barn måste Ebrahim Umerkajeff ha sett de där porlande lärkorna lyfta mot himlen medan han fick stå kvar på fälten med sina sysslor – och kanske födde de den svirrande frihetslängtan som senare drev honom ut i världen och hela vägen till den svenska kriminalpolisens nybyggda palats på Kungsholmen i Stockholm där han en helt annan vårdag, den 15 april 1919, fick redogöra för sin uppväxt och bakgrund.

Nu skulle han nämligen, efter tjugo år i landet, bli svensk medborgare.

Förhörsprotokollet, skrivet på maskin med syrenlila bläck på ett lite gråbrunt karbonpapper, finns arkiverat på Riksarkivet i Stockholm. Det ger oss konturerna av Ebrahims uppväxt i Ryssland. Han föddes i byn Sinorovo, i häradet Mokeshan, i guvernementet Penza i Ryssland den 15 oktober 1877.² Byn ligger drygt sextio mil in i landet från Moskva räknat och området har sedan urminnes tider haft förbindelser med Sverige. Där reste vikingar genom Volga på väg till Särkland och därifrån kom de första

muslimer som hade diplomatiska kontakter med Sverige under Vasaättens tid, då området var en del av det tatariska Kazankhanatet.³ Och därifrån kom alltså Ebrahim Umerkajeff.

På morgonen, innan mötet på polis- huset, hemma i våningen på Skeppargatan på Östermalm hade han vattenkammat sitt mörka hår i en prydlig mittbena, vaxat mustaschen och klätt sig i en mörk tredelad kostym, vit skjorta med stärkrage och omsorgsfullt knutit slipsen. Om det inte var Lisa som hjälpte honom med slipsknuten?⁴ Ebrahim och Lisa hade träffats för tjugo år sedan och

Ebrahim Umerkajeffs uppehållsbok från 1918. Foto: Simon Sorgenfrei

sonen Hussein var redan en ung man. Men de hade gift sig bara året innan. Första gången Ebrahim kom till Sverige var han en ung, fattig äventyrare, nu var han en etablerad affärsman i fyrtioårs-åldern på väg att upptas som svensk undersåte.

Men varför först nu? Sannolikt hade det med världsläget att göra. Första världskriget hade precis tagit slut och ryska revolutionen hade precis börjat. Nu var hemlandet inbegripet i ett blodigt inbördeskrig. Ebrahim hade kommit en lång väg och lyckats allt för bra i livet för att ta risken att sändas till den framväxande sovjetstaten. Ett tiotal år senare skulle hans bror Salik få sin egendom konfiskerad och fångslas för "terrorverksamhet." Vad var hans brott? Hade han sprängt en militärbarack eller försökt att mörda Stalin? Nej, han anklagades för att ha betalat för lite i skatt. I ett dokument sammanfattas Saliks liv: "Före 1917 hade han två hästar, två kor, fem mindre djur, en manufakturbutik och tre säsongsarbetare. 1931 hade han ingenting."⁵ Ebrahim rös inför ett sådant öde. Han ville behålla vad han hade tjänat ihop. Han ville stanna kvar i Sverige.

Liksom den olycklige brodern Salik var deras far och mor, Letejeff och Keline, lantbrukare och Ebrahim fick hjälpa till på gården från ung ålder. De var muslimska tatarer. Livegenskapen hade upphört i Ryssland 1861 och de tatariska

bönderna var antligen sina egna. Men åkern plöjdes ännu med tråplog bakom dragdjuren och svälten var aldrig långt borta. Så länge redskapen ännu var för grova för de små händerna fick Ebrahim hjälpa till med utsädet, ta hand om djuren, skörda frukt. Men i takt med att han växte sig större blev sysslorna tyngre.⁶

Ebrahims uppväxt skilde sig inte så mycket från tusentals andra som invandrat till Stockholm under det sena 1800-talet, fast från den svenska landsbygden. Och landskapet hemma i Sinorovo var inte så olik det han senare skulle se runt sommarnöjet i Viggbyholm. Ljusa björkar mot mörka granar, ortolansparv på sommarfälten. Potatis, vete, korn. Klöver i gräsmattorna, rölleka och nyponsnår i dikeskanterna.⁷ I byn trängdes ett femtiotal hus runt en liten moské.⁸ Där höll imamen skola med byns pojkar och där kunde männen gömma sig undan hemmasysslorna för att i stället prata om vad som skedde i den stora världen utanför byn, i Moskva och Helsingfors, Paris och London, kanske Stockholm.⁹ Runt omkring var fält, skog och floden Sura – ett biflöde till den mäktiga Volga – där man kunde fiska både karp och stör. Och i nordöst de mäktiga Uralbergen.

Kanske bodde Ebrahim, liksom Balban Oras i Sabrira Ståhlbergs roman *Molnvandraren*, med sin familj i ett målat gammalt trähus med sniderier

runt fönstren, där tjocka mattor täckte golv och väggar för att skydda mot kylan om vintern, och för att låta sina färger skina upp när Keline drog draperierna från fönstren en sommarmorgon. Samovaren puttrade på en skänk och ibland spred sig doften av *pelmeni*, de fyllda degknytena hon kokade i buljong. Kanske hade Ebrahim liksom Balban äppleträd och ankdamms på gården och en tupp som tvingade upp honom på morgonen för att leda gårdens får på vall.¹⁰ Kanske. För arkivmaterialet är sparsmakat när det kommer till sådana detaljer.

* * *

Tatarerna är ett turkfolk och huvudsakligen muslimer sedan 900-talet. De räknar sig som ättlingar till Djingiz Khans och Gyllene Hordens imperiebyggare som under storhetstiden på 1200 och 1300-talen regerade ett rike som sträckte sig från Kina till Ungern.¹¹ Men som alla dynastier upplevde mongolerna både uppgång och fall, och under 1400 och 1500-talen trängdes de tillbaka av det framväxande ryska riket. Imperiet splittrades upp i en rad mindre stater, styrda av olika härskare – khaner – i Kazan, Astrakan, Sibirien och på Krim.¹²

När Ebrahim föddes i utkanten av vad som tidigare varit det stolta Kazankhanatet var tatarerna sedan länge en etnisk och religiös minoritet i Ryssland, en minoritet som periodvis lidit

illa, men därför också svetsats samman. Det var vanligt att jorden ännu brukades kollektivt och bygemenskapen var stark.¹³ Så var också stoltheten över det tatariska språket, de turkiska rötterna och den religiösa särarten som tillsammans utgör den tatariska etnicitetens fundament. De var muslimer, men i de tatariska byarna fanns en pragmatisk hållning till de islamiska regelverken. Tiden för fastemånaden ramadan kunde variera från by till by, imam till imam – och det var inte ovanligt att man helt enkelt flyttade fastan om den inföll på de heta och arbetstunga sommarmånaderna, så att bönderna fick avstå från mat och dryck under hösten eller vintern i stället.¹⁴ Skörden var viktigast av allt. Gick den fel så svalt man.¹⁵

Liksom de andra barnen i de tatariska byarna fick Ebrahim lära sig sin fars hantverk – sysslorna på gården och arbetet med pälssvaror. Letejeff Umerkajeff var även körsnär och sönerna fick från späda ålder lära sig att sortera sobel och ekorrskins – och när han fyllde sju var det dags att börja skolan.

* * *

1800-talet var en tid av reform och liberalisering, inte minst inom de religiösa sfärerna. Tatarerna var koloniserade av Ryssland, stora delar av Asien och Afrika av briter, fransmän och andra européer. Den koloniala situationen ställde såväl

politiker som teologer och intellektuella inför akuta frågor. Hur kunde de islamiska kulturerna, som i århundraden varit bland de mest framträdande i världen, ha hamnat i ett sådant förnedrande underläge gentemot kristna européer? I Kairo, Delhi och Kazan trädde reformistiska tänkare fram som menade att islam måste revitaliseras. Endast genom en reformation skulle de muslimska kulturerna ta steget in i moderniteten, in i en muslimsk modernitet.

I Indien ville Ameer Ali att indiska muslimer skulle kliva in i moderniteten med en stark muslimsk identitet, stolta över sitt religiösa arv¹⁶ och i Egypten uppstod en rörelse som gick under namnet *al-nahda*, 'renässansen', som på ett liknande sätt förespråkade och genomförde ett omfattande teologiskt reformarbete för att möta tidens utmaningar.¹⁷ I de turkisktalande delarna av Asien växte en reformrörelse fram som bland tatarer och andra muslimer i Ryssland och Centralasien gick under namnet *jadid*, 'nyordning'.¹⁸ Jadidisterna ansåg att den muslimska tankevärlden inte bara hade stagnerat, utan var på stark tillbakagång. I likhet med rörelserna i Indien och Egypten menade de att en reform av skolväsendet behövdes för att förbereda muslimska ungdomar för den nya värld som nu snabbt formerade sig i städer och byar. Under 1890 och det tidiga 1900-talet växte reformskolor fram, delvis i samarbete med tsarväldet,

som skulle reformera de traditionella madrasas eller mektebs, som de muslimska skolorna hette.¹⁹

Men Ebrahim föddes för tidigt och fick en traditionell utbildning av det slag de moderna rörelserna ville stöpa om. För polisen på Kungsholmen berättade han att han "åtnjutit privat undervisning i en muhammedansk skola mellan 7 och 12 års ålder." Vanligen var det imamen som höll skola i moskén i de tatariska byarna, men det kunde också vara en religiöst lärd utifrån, en mulla, som tog sin an byarnas barn.²⁰ Muhammedan var tidens ord för muslim, och det skulle leva kvar i många decennier ännu.

Det har sagts om det dåtida tatariska utbildningsväsendet att det enda som såväl sentida forskare, de muslimska reformisterna och det ryska tsar-väldet någonsin varit överens om är att dess skolor inte bara var ineffektiva, utan potentiellt skadliga för eleverna.²¹ Som så många pojkar före honom fick Ebrahim sitta med korslagda ben på golvet utlämnad åt en i högsta grad auktoritär och ofta brutal lärare. Fadern kunde lämna sonen till läraren med orden: "Du får slå honom så mycket du vill bara du inte dödar honom. Köttet är ditt men benen tillhör oss."²² Alltså, köttssår var ok, men inte misshandel som ledde till benbrott. Eller döden.²³

Efter sex år i skolan hade han nog inte mer än rudimentära kunskaper i arabiska och inte heller hade han fått lära sig

om islamisk historia eller teologi på ett sätt som djupare grep in i hans liv – men han hade fått lära sig att veta hut och fått inpräntat i sig de kulturella koder som var nödvändiga i de sociala sammanhang bylivet innebar. Mer allmänna kunskaper om exempelvis geografi, historia eller andra ämnen fick han lära sig på andra håll.²⁴ För på något sätt lyckades i alla fall Ebrahim Umerkajeff tillgodogöra sig just precis de kunskaper och egenskaper han behövde för att ta sig från Sinorovo till Sverige. Han föddes kanske för sent för att få en modern utbildning. Men han föddes i helt rätt tid för att bli affärsman.

Ryssland präglades av en ekonomisk tillväxt som också kom minoriteterna till del. Unga handelsmän bytte de traditionella kläderna mot skjorta och byxor, kavaj och hatt. Tidigare hade tatarerna begränsat sina affärer till områdena kring floden Volga och Uralbergen, men nu började de handla med hela Ryssland och Baltikum.²⁵ En av de unga handelsmän som armbågade sig fram på den nya marknaden var Ebrahims äldsta bror Gaffor som drev en manufakturaffär i staden Penza drygt fyra mil söder om Sinorovo. Där fick Ebrahim börja hjälpa till från tidiga tonåren.

Det såg ut som ett mer spännande liv – en väg bort från åkern och ut i världen. Bazarerna och butikerna var de nya sociala spelplatserna. Där kunde han träffa folk, lyssna på skvaller och historier om

den nya tiden. Det var där man skulle vara om man ville uppåt och framåt.²⁶ Långt senare skulle Ebrahim låta trycka ett exlibris att klistra in i sina böcker: *Por la razon o la fuerza* står det under ett kraftfullt kattdjur, en puma kanske, redo att ta ett språng från en klippa.²⁷ Av förnuft eller kraft. Det senare fick han på fälten, förnuftet i skolan. I arbetet med Gaffor fick han nog både lite det ena och det andra.

Bröderna gav sig iväg på handelsresor – till Tatarstans huvudstad Kazan, genom Ryssland och ända till Finland där man gjorde stora ögon när de tatariska gårdfarihandlarna dök upp med sina päls- och kramsvavar på marknaderna. Många kom från handelsstaden Nizhny Novgorod, nordväst om Sinorovo, och stannade säsongvis i Finland och i de finska tidningarna skrevs nu om hur marknaderna härjades av ”schackrande ryssar, tatarer och judar.”²⁸ Men Ebrahim skulle snart upptäcka att resorna i Ryssland kunde bli än mer äventyrliga. En vinter spände Gaffor, Salik²⁹ och Ebrahim för åtta kalmuckhästar för en stor vagn fullastad med klockor och manufakturvaror för att ge sig av på en både lång och farlig resa som under ett och ett halvt år skulle ta dem tusentals mil.³⁰ De reste på vintern eftersom medar på snö och is var att föredra framför vagnshjul i lervälling.

Långt senare berättade Ebrahim för en reporter att de reste till guldgruvorna

i Vladivostok och att temperaturen vissa nätter kröp ner mot sextio minusgrader. Men Vladivostok ligger vid Stilla havet och blir sällan kallare än tio minusgrader. Sådana kallgrader som han berättade om i kombination med guldgruvor finner man snarare på andra sidan Ryssland, vid Östsibiriska havet. Ebrahim bröt kraftigt när han talade svenska, säkert var han ivrig när han berättade och kanske hade journalisten bristande kunskaper i rysk geografi. Ett rimligt antagande är att de från Penza först följt samma väg som transsibiriska järnvägen tar från Moskva till Vladivostok. Arbetet med järnvägen påbörjades 1891 så de var i så fall betjänta av den infrastruktur som bygget medförde. Sedan kan de ha rest vidare längs den gamla postväg som drog fram norrut från Vladivostok till Sibirien. Den vägen fördes också många av de straffångar som bröderna Umerka-jeff planerade att göra affärer med när de väl var framme i gruvdistrikten.³¹

Men det var inte en resa utan risker och många nätter måste Ebrahim, som var i yngre tonåren, ha somnat med en klump i magen och handen på pistolen. För det fanns fler faror än kylan. "Det var en livsfarlig resa på den tiden," berättade han, "i de väldiga skogarna härjade rövare, och jag som var så liten kände mig åtskilligt kuslig ibland." Vid ett tillfälle blev de överfallna längs vägen av "några ruskiga rövartyper" som tvingade ut dem ur vagnen, ut i snön.

Men Gaffor och Salik var inga oerfar-na duvungar, de heller. "Ta gärna våra varor," vädjade bröderna, "men snälla skjut vagnen full av hål först, så att ingen anklagar oss för att ha gett oss utan en riktig kamp." Det tyckte rövarnas ledare lät som ett roligt rån, så han satte igång att peppra vagnen.

"Skjut några hål till!" uppmanade bröderna.

"Det går inte, jag har slut på ammunition." svarade rövarnas ledare.

Som på signal drog då Gaffor och Salik sina egna pistoler och avväpnade rö-varbandet. "Ni skulle ha sett deras snop-na miner då de tvingades in i vagnen och fördes till distriktspolisen!" berättade Ebrahim för *Expressens* reporter.

När de till slut närmade sig guldfälten var den första bebyggelse de såg en kedja av spritaffärer som försäkrade att inte en enda arbetare eller fänge kunde lämna lägret utan att förlora hos spritförsäljarna vad han förtjänat i gruvorna.³² Där arbetade fångarna i knähögt iskallt vatten och i de trånga och smutsiga barackerna spred sig dysenteri och andra sjukdomar.³³ Många av de tusentals som slavade där nere var straffångar som fördes nakna ur gruvhålen efter varje arbetspass för att inte kunna smuggla med sig något guld. Men en del av dem lyckades trots allt äta guldstoff som de sedan kunde vaska fram och gömma undan för att på sina få permissioner växla mot varor. Butiker och barer slukade guldgrävarnas

pengar och om de inte tog slut där fanns gott om prostituerade och andra lyck-sökare som gärna tog resten.³⁴

Sådana som bröderna Umerkajeff i sin fullastade vagn. För det guld som fångarna lyckats smuggla ut köpte de varor av oss, berättade Ebrahim, ”klockor, tyg, socker och andra eftersträvarsvärda saker.”³⁵ De måste ha gjort en god profit och dessutom verkar de ha klarat sig hem utan att bli rånade. Och de måste ha kommit hem som hjältar. Det fanns inte en chans att Ebrahim efter ett sådant äventyr skulle nöja sig med ett stilla liv som bonde på den tatariska landsbygden. Detta var bara början. Han ville vidare.

Haremshistorien från Luleå

Våren 1905 rullar en smält osannolik historia ut i svenska tidningar. Först är det *Norbottenskuriren* som den 16 mars kan rapportera om ”Turkar på kvinno-jakt i Luleå”. Dagen därpå står rubriken ”Flickhandel i Luleå” i *Dagens Nyheter* och den 18 mars rapporterar *Stockholms-tidningen* om ”Ett turkiskt harem i Stockholm.”

Vad var nu detta?

”Det har gått ett rykte här i staden sista dagarna, mälände, att vår stad skulle haft besök av turkiska kvinnoagenter och hvad värre var, att de äfven skulle lyckats få med sig en af samhällets unga kvinnor” skrev *Norbottenskuriren*.³⁶ En av de

så kallade turkiska kvinnoagenterna var Ebrahim Umerkajeff, den andre en Andersén Senedinjeff som uppgav sig vara från Nizhny Novgorod.³⁷ Kanske kände de varandra sedan Ebrahim arbetade för sina bröder i Penza, nu hade de i alla fall affärer tillsammans i Luleå – affärer som hade ådragit sig först lokalbefolkningens och sedan polisens intresse. Till stadsfiskalen Wendt i Luleå hade nämligen anmälts att ”en turk skulle vistas här i staden för att värfva unga kvinnor i osedligt syfte” och dessutom att 17-åriga Göta Johanna Burman ”öfvertalats att frivilligt medfölja denne turk”.

Konstapel Thure Wendt gjorde ett kraftfullt och beslutsamt intryck med sina breda kindknor och djupt liggande ögon. Han hade militär bakgrund och hade arbetat som polis i Stockholm i tio år när han tillträdde som stadsfiskal i Luleå år 1901.³⁸ Inte mycket förvånade honom längre. Ändå måste han förbryllat ha kliat sig i sitt svarta, tjocka skägg när detta ärende hamnade på hans bord. Han kollade upp Ebrahim och lät kalla in honom för ett förhör när han förstod att det rörde sig om en utländsk medborgare. Men Ebrahim dök inte upp på polishuset. I stället hade han rest inåt landet, till Jörn, dit även Göta Johanna enligt rykten hade begett sig för att möta upp och följa med honom till Stockholm.

Ingen anmälan hade upprättats och flickan hade ju enligt kurirens reporter

övertalats att följa med frivilligt men för säkerhets skull begav sig Wendt hem till Göta Johannas föräldrar för att höra vad de visste. Luleå hade inte mycket mer än 8000 invånare så sannolikt var de bekanta för honom och hur som helst ville han undvika vidare ryktesspridning eller en eventuell lynchmobb.

Nils Burman var en enkel man, tidigare hade han arbetat på sågen och nu var han åkare. Hans hustru Maria var hemmafru och hade i rask takt fött fyra barn som de hade försökt att uppfostra efter bästa förmåga.³⁹ Men nu knackade polisen på dörren för att berätta att deras näst yngsta dotter hade för avsikt att följa med "en turk vid namn Ibrahim Omerkajeff" till Stockholm.⁴⁰ Nils och Maria beslutade sig för att göra en polisanmälan och Wendt skickade ett telegram till detektiva polisen i Stockholm:

Göta Johanna Burman 17 år smärt ljus fördelaktigt utseende svart klänning och kappa på svart plyschhatt med svart strutsfäder blå sidenhalsduk rymt hämifrån [sic] med en Turk Ibrahim Omerkajeff bantåg till Stockholm.⁴¹

Han skrev också till kollegorna i Sala, en stad som enligt tidningen var känd för att vara tillhåll för en hel del misstänkt folk under marknadstiden,⁴² om den förrymda flickan och om Umerkajeff som misstänktes "bedriva qvinnohandel i osedligt syfte."⁴³ Och det visade sig

att fiskalen i Luleå hade bra magkänsla. För kollegorna i Sala fick tag i paret och sände hem Göta Johanna med första bästa tåg medan Ebrahim fick fortsätta ensam till Stockholm. Där plockades han upp av Stockholmspolisen som tog in honom till förhör. Reportrarna darrar av förväntan: "Det skall blifva intressant se till hvad resultat de med anledning häraf gjorda undersökningarna leda."⁴⁴

Thure Wendt hade också lyckats få tag i Umerkajeffs kumpan och förhört honom. Till polisen uppgav sig Sene-dinjeff först vara från Konstantinopel, men sa sedan att han kom från Nizhny Novgorod. Nu bodde han i Boden, men han hade släktingar i Sala och samtidigt var han anställd som hjälpreda till Umerkajeff i Stockholm. Han berättade att Ebrahim drev en firma i sin fästmö Lisas namn och att de sålde "kragar, lampor, m. m.". Till sin hjälp hade de 8, 9 kvinnliga sömmerskor. *Norrbotten-kurirens* reporter blir inte riktigt klok på vad som har hänt men är ändå hoppfull om att allt ska klaras ut till slut: "Så småningom skall det väl visa sig hvad hrr. O. och S. äro för slags gynnare."⁴⁵

Även *Dagens Nyheter* återger ungefär samma berättelse, men i storstadstidningen heter det i stället att de 8, 9 sömmerskorna i själva verket befinner sig i ett turkiskt harem i Stockholm.⁴⁶ Detta rapporteras också av *Svenska Dagbladet* som dessutom kan rapportera

att Göta Johanna såg bra ut "och ingalunda tycktes höra till dem, hvilka taga lifvet tungt".⁴⁷ Hon hade i förhör sagt att föräldrarna nog trodde att hon skulle säljas till Konstantinopel men att det aldrig varit meningen. Och snart stod det klart att historien inte var riktigt så dramatiskt kittlande som de första notiserna utlovade. Den mystiske turkiske haremsherren visade sig vara en vanlig handlare och flickan hade förälskat sig i honom och ville nu följa med till Stockholm, utan föräldrarnas medgivande – "och så ha haremshistorien uppkommit."⁴⁸ Efter att ha talat med den lokala polisen kunde *Stockholms-tidningen* ytterligare nansera berättelsen och berätta att det var flickan själv som hade kommit på historien om att hon lovats anställning som ett skäl att rymma hemifrån för att följa efter Ebrahim, som hon tydligen förälskat sig i. "Några haremshistorier ha icke vid undersökningen framkommit."⁴⁹

Reportrarna hade fått ta del av Salapolisens utförliga rapport i ärendet. Där framstår Göta Johanna som mer drivande än i den tidigare rapporteringen. I Umerkajeff såg hon en chans till ett äventyr och en möjlighet att få se huvudstaden. Ebrahim befann sig i Luleå på uppdrag av Klädesfabrikanternas försäljningsmagasin i Stockholm och hade inte försökt övertala Göta Johanna att följa med honom. Han hade endast lovat försöka hjälpa henne med anställ-

ning på fröken Hulda Kjällmans syateljé på Nybergsgatan 8 i Stockholm.⁵⁰ Nu var flickan tryggt hemma hos föräldrarna i Luleå igen och reportrarna hade snart glömt hela historien.

Ebrahim tog illa vid sig av dessa skrivelser och den 30 mars kan man återigen läsa om "Haremshistorien i Luleå" i *Stockholms-tidningen*. Då berättar man att "En liten spinkig, gulhyad man med smala, svarta mustascher" trätt in på redaktionen och förklarat att han var affärsman och att han ville ha sitt namn "rensadt." Men snarare än att försöka ge honom någon sorts upprättelse återberättar *Stockholms-tidningen* hela historien igen och redogör också för vad som kom att utspelas på redaktionen:

Hvad mannen egentligen ville, var därför ej så lätt att förstå — isynnerhet som han talade synnerligen bruten svenska. "Jag har rest för annan firma någon tid nu, men nu jag resa för John Holmberg, och jag må ha mitt namn rensadt" — det hade han klart för sig.

Hvad är ni för landsman?
Mohammedan.

Nej, vi fråga hvilket lands undersäte ni är.
Jag vara rysk undersäte. Men efter ett år jag blifva svensk undersäte.

Nå, skall ni gifta er med flickan?

Mja — orientalen och mohammedanen log ett mångtydigt leende — icke skriva det i tidningen. Jag hafva tänkt ha henne till min fästmö. Jag förut hafva en fästmö, men henne sluta' jag med två och en half månad innan jag träffa' denna. Och denna komma till mig igen, så snart hon fått sina betyg.

Så. Ja — nu ha vi hört nog. Men gift er nu bara — raska på och gift er — adjö!

Den gulhyade motades ut och har nu fått sin "namnrensning."

Stockholms-tidningens artikel är med dagens mått av högst tvivelaktig pressetik och det är svårt att veta vilket källvärde man ska tillskriva meningsutbytet som återges ovan. Ja, man skulle kunna vifta bort hela episoden från Luleå – den har något av löjets skimmer över sig med de oroadе luleborna och den kavata flickan. Man väntar nästan på att Åsa-Nisse och Klabbarparen ska komma åkande i sin gamla bil, rädda Göta Johanna och sätta skurkarna bakom lås och bom. Men det vore ett misstag. Den har mycket att berätta om hur man såg på Ebrahim Umerkajeff i det tidiga 1900-talets Sverige. Och bilden som framträder är allt annat än entydig.

År 1900 bodde 87 personer med asiatiskt ursprung i hela Sverige, så man

kan förstå om Ebrahim stack ut. Inte minst i mindre orter som Luleå.⁵¹ Det kan i och för sig diskuteras om tatarer ska definieras som asiater eller som européer, men det är tydligt att han uppfattades som oriental på redaktionen i Stockholm. Man kan också förstå att Ebrahim under rådande klimat valde att kalla sig turk hellre än tatar, vilket lätt kunde sammanblandas med det nedsättande "tattare". Samma år som Ebrahim invandrade till Sverige debatterades "tattarfrågan" i riksdagen.⁵² Tattare var, och är fortfarande, en nedsättande term som använts på lite vem eller vilka som helst som upplevts som en social utmaning.⁵³ Det har alltså ingenting med den etniska gruppen tatarer att göra.

Men medierapporteringen visar att även ordet eller etniciteten "turk" var laddat med olika, inte nödvändigtvis positiva, föreställningar. Liksom Lisa Hult hade såväl konstapel Wendt som herr och fru Burman läst i skolböckerna om de grymma och blodtörstiga turkarna. Det är en föreställning som har sina historiska och geografiska orsaker. Europas gränser har böljat fram och tillbaka och under de senaste 1500 åren har de sammanfallit med gränserna för en föreställd kristen gemenskap. Europas gräns i sydöst har därför dragits där det muslimska osmanska väldet tagit vid. Och även om européer oftare slagits sinsemellan, än enade mot turkar, har de

muslimska turkarna ofta framställts som Europas främsta fiende.⁵⁴

Men i rapporteringen om Ebrahims äventyr i Norrbotten är det inte föreställningen om den blodtörstige turken som står i förgrunden, utan en annan i tiden populär kliché. Den om den liderlige turken och muslimen som samlar unga kvinnor i ett harem. Även om kunskaperna om islam var grunda i Sverige 1905, visste man i alla fall så mycket som att muslimska män hade rätt till flera fruar och att de kunde ha harem. Västerländska män, skriver den marockanska sociologen Fatima Mernissi i en bok om haremsföreställningar, får alltid ett märkligt leende

på läpparna när de hör ordet harem. Och dessa leenden, vare sig de är blygt generade eller oförskyllt upphetsade, kopplar upp sig mot föreställningar om slutna rum fyllda av vackra, nakna, tillgängliga kvinnor avbildade på tavlor av Ingres, Matisse eller Delacroix.⁵⁵

Till västerlandets försvar ska väl tilläggas att man även i den österländska konsten och litteraturen finner mer eller mindre fantastiska och erotiska skildringar av haremsmiljöer.⁵⁶ Och de återfinns likaså i svensk kultur.⁵⁷ Ett tiotal år innan Ebrahim kom till Sverige hade Verner von Heidenstam slagit igenom med romanen *Endymion*, komplett med mystisk muslimsk man, ung

Familjen Umerkajeff: Ebrahim, Lisa och Hussein, 1920-tal. Familjen Umerkajeffs privatarkiv.

västerländsk kvinna och haremsmiljöer.⁵⁸ Det fanns alltså en mängd tillgängliga föreställningar som tillsammans hjälpte de journalister som hörde om Ebrahims möte med Göta Johanna att göra ekvationen "turk" + "flicka" = "harem."

I *Stockholms Tidningens* rapportering ekar också ytterligare en stereotyp framställning av "orientalen och mohammedanen" som känns igen från andra studier av hur tatariska gårdfarihandlare porträtterats, framför allt i finsk press. Till Finland hade tatariska handelsresande från Ryssland och Baltikum rest långt innan Ebrahim kom till Sverige och där framställdes gärna gårdfarihandlarna som suspekta figurer som reste runt på marknaderna och torgförde undermåliga varor och förförde unga kvinnor.⁵⁹ Rapporteringen om haremshistorien i Luleå är nästan kalkerad på dessa finska förlagor. Ebrahim och hans kumpan antogs vara ute i skumma affärer, liksom andra marknadsskojare av tveksam vand, och passade på att röva bort unga flickor medan de sålde sina varor. I relation till studier av hur andra minoriteter – judar, romer, samer exempelvis – framställdes i press och populärkultur under det tidiga 1900-talet är det heller inget annat att förvänta än att en muslim ska ges en mer eller mindre stereotyp behandling.⁶⁰

I den sista artikeln, om Ebrahims besök på *Stockholms Tidningens* redaktion, anar vi slutligen ytterligare en

klichéartad representation – den löjlige orientalen. Även detta är en relativt vanlig niddbild av turkar, som tog form och populariserades efter osmanernas misslyckade belägring av Wien 1683 och det osmanska rikets maktpolitiska tillbakagång under 1700-talet. Efter att i århundraden ha fruktat de blodtörstiga turkarna var inte längre deras svärd lika vassa och det stod allt mer klart att Europa i de flesta hänseenden – politiskt, vetenskapligt, kulturellt – hade sprungit om konkurrenten i öst. När rädslan avtog, tog hånet över och turken blev en karaktär i gyckelspel och skämtromaner.⁶¹ Inte helt olikt hur Ebrahim framställdes i *Stockholms Tidningens* återgivning av hans besök på redaktionen.

Men det mest överraskande eller förvånande är kanske ändå inte att Ebrahim Umerkajeff kunde bli miss-tänkliggjord eller drabbas av kränkande eller nedsättande kommentarer – tyvärr är det väl precis det man förväntar sig ska träda fram i materialet. Vad som är mest överraskande är i stället att sådana diskriminerande eller rasistiska attityder *inte* dominerar. I alla fall inte i myndighetsprotokollen.

Redan i polisrapporterna från Luleå, Sala och Stockholm kan vi se hur man sakligt och metodiskt utrett vad som hänt och ganska snart kunnat avfärda att Umerkajeff skulle haft något brottsligt uppsåt. En sådan torr saklighet går sedan igenom i myndighetsdokumenten. Han

tycks genomgående ha blivit korrekt behandlad och detta trots att han kom till Sverige under oklara omständigheter, att han var rysk medborgare under en högst orolig tid i Rysslands-Sovjets historia och dessutom muslim i en tid då svensk religionsfrihetslagstiftning inte omfattade islam.

Året efter "haremsaffären" fick han tillstånd av överståthållarämbetet att öppna eget på villkor att han inte ägnade sig åt gårdfarihandel – rapporteringen tyder ju på att det var så man förstod hans göranden i Norrbotten – och när han senare sökte svenskt medborgarskap beviljades också det. I protokollet konstaterades att han var av muhammedansk trosbekännelse, men det kommenterades inte vidare.

Hur var det ens möjligt för en muslim att bli svensk medborgare i en tid då alla svenskar endera var tvungna att till-

höra någon kyrka, judisk församling, vara swedenborgare eller medlem i Kristen vetenskap?

Kyrkans popularitet var i dalande redan när Ebrahim kom till landet och det var inte läge att jaga dissidenter och fritänkare. Praxis tycks i stället ha varit att låta religionsfrågorna falla under mötes- och föreningsfriheten. Kontroller av medborgarnas religiösa vanor eller sammanhang gjordes inte mer än undantagsvis.⁶² Inte heller Ebrahims religion verkar ha utgjort något problem. Den religiösa övertygelsen bedömdes vara en privatsak medan religionstillhörigheten snarare var en fråga om folkbokföring. För att lösa det blev Ebrahim – som ende muslim – medlem i Hedvig Eleonora församling.⁶³

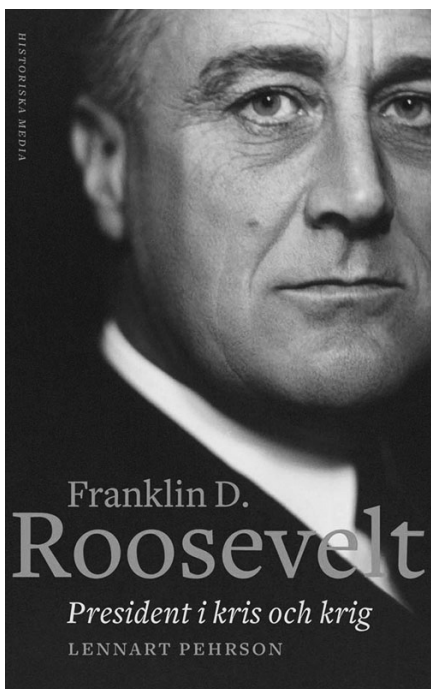
Det är en pragmatisk hållning, ja kanske till och med välvillig. Ebrahim kunde bli utsatt för misstänksamhet och glåpord ute i samhället, men han tycks ha blivit korrekt behandlad av myndigheterna.

Noter

- 1 Sånglärkorna kommer tidigt till Tatarstan om våren; Oleg Askeyev, Tim H. Sparks & Igor V. Askeyev, "Earliest recorded Tatarstan skylark in 2008: non-linear response to temperature suggests advances in arrival dates may accelerate", *Climate Reserach* vol 38 (2009) s. 189–192.
- 2 Riksarkivet, RA, Justitiedepartementets konseljakt, JUK, 2/5 1919, Nr 34, Umerkajeff, Rapport, Stockholms polis, 15/4 1919. Det finns olika dokument, både i svenska arkiv och i form av en intervju med Umerkajeff i *Expressen* där han berör sin uppväxt och väg till Sverige, och dessa skiljer sig åt på vissa punkter. I förhörsprotokollet kallas hembyn Sikorow, men genom andra dokument kan vi få bekräftat att byn heter Sinorovo.
- 3 Simon Sorgenfrei, *Islam i Sverige: de första 1300 åren* (Bromma: Myndigheten för stöd till trossamfund 2018) kapitel 1.
- 4 På ett fotografi klistrat i hans uppehållsbok från året innan, 1918, blickar han ut med lite sorgsna eller kanske oroliga ögon. Det mörka håret är vattenkammat i en prydlig mittbena, den raka mustaschen välansad. Han har klätt sig i en svart, tredelad kostym och vit skjorta med stärkkrage. Den randigt mönstrade slipen är säkert knuten. Ungefär så bör han ha varit klädd även den 15 april 1919. Stockholms stadsarkiv, SSA, Ansökan om uppehållsbok 1918–1924, Umerkajeff, Ebrahim.
- 5 https://ru.openlist.wiki/Умеркаев_Салих_Зайнулович, besökt 2020-11-20. Tack till Kateryna Zorya, doktorand i religionsvetenskap vid Södertörns högskola, som hjälpt mig med dessa dokument.
- 6 Bilder från ryskt jordbruk, https://www.jaha.org/edu/discovery_center/push-pull/img/oldcountry_album/pages/russianf.html, besökt 2020-11-11.
- 7 Om Tatarstans flora och fauna, <https://uofa.ru/en/zhivotnye-i-rasteniya-krasnoi-knigi-tatarstana-foto-prirody/>, besökt 2020-11-18.
- 8 https://nailtimler.com/tatars_in_russia/penzenskaya/penza_sinorovo.html, besökt 2020-11-18.
- 9 Sabira Ståhlberg, *Molnvandraren* (Helsinki 2006) s. 31.
- 10 Ståhlberg (2006) s. 18, 26, 96 & 106. Forskaren och författaren Sabira Ståhlbergs roman *Molnvandraren* bygger såväl på berättelser från hennes egen familj, som på etnografiska och historiska studier om livet i en tatarisk by sannolikt inte helt olik Sinorovo.
- 11 Se exempelvis T. Dewletshin, "Bulgar Hanlami", *Heberci* vol. 1 nr. 1 (1952) s. 3, i den tidning den svenska tatariska komuniteten själva gav ut.
- 12 Edward J. Lazzerini "Beyond renewal: The Jadid Response to Pressure for Change in the Modern Age", Jo-Ann Gross (red.), *Muslims in Central Asia. Expressions of Identity and Change* (Durham 1982) s. 61–69. Om tatarisk identitet, etnicitet och historia se också Türker Soukkan, "Ett tatariskt lokalsamhälle i Sverige: En minoritetsgrupp i ett brett tidsperspektiv", *Meddelanden. Svenska forskningsinstitutet i Istanbul* nr. 10 (Istanbul 1985) s. 84–119.
- 13 Orlando Figes, "Collective Farming and the 19th Century Russian Land Commune: A Research Note", *Soviet Studies* vol. 38, nr. 1 (1986) s. 89–97.
- 14 <https://strelkamag.com/en/article/sloboda-10-what-life-was-like-in-the-tatar-slobodas-one-and-a-half-centuries-ag>, besökt 2020-11-12. Se Ståhlberg (2006) för exempel på hur folktro kunde ta sig uttryck i de tatariska byarna.
- 15 Tracy Dennison & Steven Nafziger, *Micro-Perspectives on Living Standards in Nineteenth-Century Russia* (2011), tillgänglig on-line: https://web.williams.edu/Economics/wp/Nafziger_MicroLivingStandards.pdf, besökt 2020-10-12.
- 16 Wilfred Cantwell Smith, *Modern Islam in India: a social analysis* (New Dehli 1946) s. 48–56.
- 17 För en översiktlig text om möten med moderniteten, se Leif Stenberg, "Islamisk modernism", i Susanne Olsson & Simon Sorgenfrei (red.), *Islam: en religionsvetenskaplig introduktion* (Stockholm 2021).

- 18 Danielle Ross, *Tatar Empire: Kazan's Muslims and the making of Imperial Russia* (Bloomington 2020); Ingeborg Baldauf, "Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World", *Die Welt des Islams* 41, no. 1 (2001).
- 19 Adeeb Khalid, *The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia* (Berkeley 1998).
- 20 Farida Gabidullina, Radik Galiullin, Inara Khakimova & Ilmur Mansurov, "Elitist Education: Historical Experience of the Russian and Tatar Peoples", *Journal of Social Studies Education Research* vol. 11 nr. 1 (2020) s. 267–280.
- 21 Khalid (1998) s. 20.
- 22 Khalid (1998) s. 22. Detta bygger på en skildring av den tajikiske författaren Sadriiddin Ayni (1878–1954) som fick sin utbildning i en madrasa snarlik den Ebrahim bör ha gått i.
- 23 G. M. Razdykova & F. N. Salimov "To the question of the content of educational programs in the muslim schools of Kazakhstan", *Bulletin of the Karagand A University* (2019) <https://articlekz.com/en/article/29662>, besökt 2021-12-20.
- 24 Khalid (1998) s. 22–28.
- 25 Sebastian Cwiklinski, "Introduction", i Ingvar Svanberg & David Westerlund (red.), *Muslim Tatar minorities in the Baltic Sea Region* (Leiden 2016) s. 3.
- 26 <https://strelkamag.com/en/article/sloboda-what-life-was-like-in-the-tatar-slobodas-one-and-a-half-centuries-ago>, besökt 2020-11-12.
- 27 Nordiska Musets Arkiv, NMA, Familjen Umerkajeffs arkiv, Ad libris.
- 28 *Tammerfors Aftonblad* 10/9 1886, s. 2. Citerad ur Johanna Wassholm, "Schackrare, paradajare och diverse andra geschäftsmakare på Finlands marknader", *Kommunicerande konsumtion. Kringvandrande försäljare och kulturmöten i Finland 1800–1940* (Åbo 2019). Tillgänglig on-line: <https://blogs2.abo.fi/kommunicerandekonsumtion/author/48>, besökt 2020-11-20. Se också densamma, "Tatar Pedlars in the Grand Duchy of Finland in the Late Nineteenth Century", *Studia Orientalia Electronica* vol. 8 nr. 2 (2020) s. 8–24.
- 29 Salik och Selif (eller är det samma person) dömda 1931 för terrorbrott mot USSR: https://ru.openlist.wiki/Умеркаев_Салих_Зайнулович, besökt 2020-11-19; https://ru.openlist.wiki/Умеркаев_Селиф_Займулович, besökt 2020-11-19.
- 30 Kalmucker är ett västmongoliskt folkslag som bebott områden vid nedre Volga. Kalmuckerna uppträdde ofta som ryska hjälptrupper i slagen mot Karl XII:s karoliner. Svenskarna Birgitta Scherzenfeldt och Johan Gustaf Renat satt i fångenskap hos kalmucker mellan 1716 och 1733, se Gunnar Jarring, "Birgitta Scherzenfeldt och hennes fångenskap hos Kalmuckerna", *Karolinska förbundets årsbok* (1983) s. 88–119.
- 31 Läkaren Charles Wenyon gjorde samma resa 1892, kanske samtidigt med bröderna Umerkajeff, och har beskrivit den i boken *Across Siberia on the Great Post-Road* från 1909.
- 32 Stämmer det att Ebrahim var fjorton år när de gav sig av, bör de ha varit vid guldgruvorna ungefär samtidigt som journalisten Isaac Vladimirovich Shklovsky. Han dömdes som revolutionär och fick avtjäna sitt straff i Sibirien och överlevde för att skriva en bok om sina upplevelser. <http://www.cosmicelk.net/1890-1912.htm>, besökt 2020-11-19.
- 33 <http://www.cosmicelk.net/1890-1912.htm>, besökt 2020-11-19.
- 34 <http://www.cosmicelk.net/1890-1912.htm>, besökt 2020-11-19.
- 35 *Expressen* 20/1 1946.
- 36 *Norrbottenskuriren* 16/3 1905.
- 37 Türker Soukkan tror detta kan ha varit en viss Änär Zeinetdinov, som han minns att han en gång träffade.
- 38 Albin Hildebrand & Klas Odén (red.), *Svenskt Porträttgalleri 6 Häradsböfdingar, städernas styrelser samt Sveriges advokatsamfund* (Stockholm 1903) s. 148.

- 39 Riksarkivet, RA, Folkräkning 1900, Luleå stadsförsamling, Norrbottens län.
- 40 *Norrbottenskuriren* 16/3 1905.
- 41 Riksarkivet, RA, Arkivet för Kriminalavdelningen Luleå stads polisdistrikts arkiv. Kopior bifogas, 4 sid ur volym BI:1, kopiebook, Underlag till telegram till detektiva polisen i Stockholm, 14/3 1905.
- 42 *Norrbottenskuriren* 16/3 1905.
- 43 RA, Arkivet för Kriminalavdelningen Luleå stads polisdistrikts arkiv. Kopior bifogas, 4 sid ur volym BI:1, kopiebook, Underlag till telegram till polisen i Sala, 15/3 1905.
- 44 *Norrbottenskuriren* 16/3 1905.
- 45 *Norrbottenskuriren* 17/3 1905
- 46 *Dagens Nyheter* 17/3 1905.
- 47 *Svenska Dagbladet* 18/3 1905.
- 48 *Svenska Dagbladet* 18/3 1905.
- 49 *Stockholms tidningen* 18/3 1905. Detta rapporteras också i *Norrbottensposten* 20 och 23/3 1905 samt i *Jämtlandsposten* 20/3 1905.
- 50 Stockholms stadsarkiv, SSA, Kriminalavdelningens arkiv, ärendenr 700/1905, Rapport från konstapel Emil Ekbohm, Sala stadsfiskalkontor, 16/3 1905.
- 51 Statistiska Centralbyrån, SCB, "Folkmängd efter födelseland", 1900-2020. https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/befolkning/befolkningens-sammansattning/befolkningsstatistik/#_Tabellerochdiagram, besökt 2021-12-12.
- 52 Martin Eriksson, *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet – en analyserande kunskapsöversikt* (Stockholm 2016) s. 93-97; Densamme, *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880-1915* (Lund 2015).
- 53 För begreppsdiskussioner, se Gunborg A. Lindholm, *Vägar och folk. De resande och deras livsvärld* (Göteborg 1995) s. 12 och Eriksson (2015) s. 16.
- 54 Göran Malmstedt, "Gud bevare os för papister och turkar. Omvärldsbilder och kollektiv identitet i svenska böndagsplakat under 1600-talet", i Magnus Berg & Veronica Trépagny (red.), *I andra länder. Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande: en antologi* (Lund 1999) s. 89-100 & 208-209.
- 55 Fatima Mernissi, *Sheherazade goes West: different cultures, different harems* (New York 2001) s. 12-14.
- 56 Magnus Berg, *Hudud. Ett resonemang om populärorientalismens bruksvärde och världsbild* (Stockholm 1998).
- 57 Karin Ådahl, *Orientalismen i svensk konst. Islamiska föremål, förebilder och influenser i konst och konsthantverk* (Höganäs 1990); Tomas Björk, *Bilden av "Orienterna". Exotism i 1800-talets svenska visuella kultur* (Stockholm 2011).
- 58 Verner von Heidenstam, *Samlade Skrifter [5] Endymion* (Stockholm 1910).
- 59 Hanna Lindberg "I händerna på arkangeliter, judar och andra schackrare". Debatten om gårdfarihandel på Finlands lantdag 1877-1878", *Historisk tidskrift för Finland* vol. 103 nr. 3 (2018) s. 228; Wassholm (2020).
- 60 Ericsson (2016); Lars M Andersson, *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930* (Lund 2000) s. 191; https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/historisk_forskning_om_rasism_och_framlingsfientlighet_i_sverige.pdf, besökt 2020-11-27.
- 61 Ingmar Karlsson, *Europa och turken. Beträkningar kring en komplicerad relation* (Stockholm 2007); Berg (1998).
- 62 Dissenterlagskommittén 1949 s 1 & 26.
- 63 RA, JUK, Ebrahim Umerkajeff, 2/5 1919, Nr 34, Åldersbevis, Kungliga majestätets resolution.

LENNART PEHRSON

*Franklin D. Roosevelt:
President i kris och krig*

Lund: Historiska Media, 2020. 280 s.

Få amerikanska presidenter kan mäta sig med Abraham Lincoln eller George Washington när det kommer till betydelsen för den nationella självbilden. En som kommer väldigt nära är Franklin D. Roosevelt. Den demokratiska presidenten, som är den ende i landets historia som har suttit längre än två mandatperioder (han var inne på sin fjärde när han avled) var en av 1900-talets populäraste presidenter

och har förärats otaliga biografier och andra arbeten. Bara på nätbokhandeln Adlibris hemsida får sökningen "Franklin D. Roosevelt" 162 träffar. Journalisten Lennart Pehrson publicerade 2020 sitt bidrag till denna digra litteratur om Roosevelt. Pehrson har sedan tidigare skrivit flera böcker om USA:s historia, och detta verk är enligt förlaget den första moderna biografen skriven om Roosevelt med svenska som originalspråk. *Franklin D. Roosevelt: President i kris och krig* gör en resa genom presidentens liv, från den välbärgade uppväxten i utkanten av New York fram till andra världskriget och frånfallet 1945.

Bokens disposition är tydlig och texten är välskriven. Till höjdpunkterna hör kapitlen om mötena mellan Roosevelt och Winston Churchill mitt under brinnande krig, där Churchill satte allt hopp till den amerikanske presidenten. Här lyckas Pehrson skildra vikten av dessa möten som, tillsammans med andra omständigheter, bidrog till att USA gick med i andra världskriget och därmed till att de allierade segrade.

Även kapitlet där Pehrson går igenom Roosevelts fascination för det svenska samhället hör till bokens mer läsvärda delar, även om det ibland blir lite väl spekulativt. Författaren skildrar hur en imponerad Roosevelt förklarar för en samlad journalistkår under en av sina många presskonferenser att i Sverige "finns det en kungafamilj, en socialistisk regering och ett kapitalis-

tiskt system, och de verkar i lycklig samvaro sida vid sida” (s. III). Roosevelt sände två delegationer, 1936 och 1938, till Europa och Sverige för att studera just förhållandena på arbetsmarknaden. Hur mycket tid han faktiskt ägnade åt rapporterna är dock, enligt Pehrson, oklart och resultaten rann ut i sanden. Roosevelts intresse för Sverige ska nog därför snarare ses som intressant kuriosita än något som påverkade presidentens politik i någon reell mening. Som bekant tog historien efter 1939 en annan vändning och presidentens uppmärksamhet riktades åt annat håll.

Bokens starkaste del är kapitlet om Roosevelts fru Eleanor – en allt annat än timid *first lady*. Hennes politiska engagemang yttrade sig bland annat i medlemskap i välgörenhetsorganisationer och kvinnorrättsföreningar liksom i författande av ledarkolumner för flera olika tidningar. Eleanor var betydligt mer progressiv än sin make, något som, enligt Pehrson, inte alltid föll i god jord hos denne och kanske framförallt inte hos hans medarbetare. Författaren ger en intressant inblick i kretsarna kring presidenten, och skildringen av en kvinna som på många sätt var bunden av tidens normer och värderingar men som ändå fann sätt att komma runt dem är fängslande. Eleanor Roosevelt skapade sig till stor del ett liv på egna villkor, trots att hennes make var president. Kapitlet, och även efterföljande

delar som behandlar makarnas relation och dess upp- och nergångar, ger också ett (om än litet) djup till personen Roosevelt.

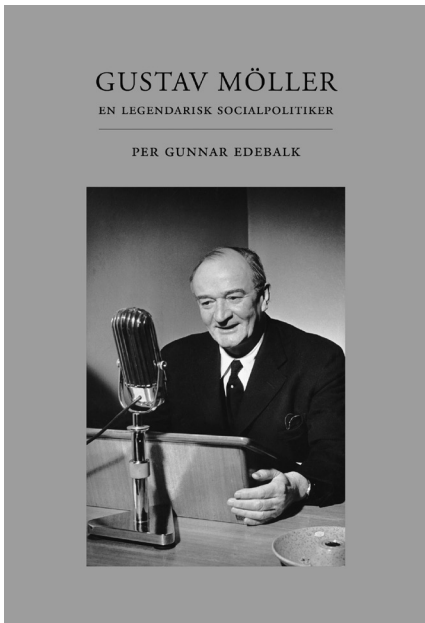
I och med att författaren har givit sig på att skriva ett översiktsverk över ett synnerligen händelserikt liv på bara 280 sidor inklusive källförteckning är det nästan oundvikligt att djupgående analyser får stå tillbaka för mer kortfattade skildringar. Det är ju trots allt över 60 år som ska hinnas med. Men det blir också ett av bokens problem. Avsaknaden av ett mer djuplodande porträtt gör att man aldrig riktigt får grepp om Roosevelt bortom de kända politiska gärningarna. Kanske beror det på att Roosevelt, som Pehrson beskriver det, var en skicklig skådespelare som inte gärna lät folk komma innanför skalet. Ändå gör det att boken inte riktigt lyckas komma nära personen Roosevelt; han förblir något ogripbar.

Till bokens svagheter hör också avsaknaden av kritik av Roosevelt, både som politiker och person. Bortsett från bokens epilog, där Pehrson förtjänstfullt tar upp de interneringsläger som Roosevelt skapade för människor med japanskt ursprung under andra världskriget, är det genomgående en ganska ensidig bild av Roosevelt som presenteras. Han framställs som en landsfader och en stor ledare, och de mer kontroversiella delarna och besluten i hans liv följs ofta av en förklaring som

minskar Roosevelts eget ansvar. Istället ligger fokus på hans segrar på den politiska arenan, inte minst de historiska jordskredssegrarna i valen på 1930-talet och vägen ut ur depressionen med *The New Deal*. Bilden som ges av Roosevelt är den av den ultimate slipade politiker, som trots sin skyddade överklassuppväxt hade en närmast mirakulös förmåga att se den lilla människan. Avsaknaden av ett mer problematiserande förhållningssätt gör att biografen ibland erinrar om det sena 1800-talets historiska hjälteporträtt snarare än om en mer modern skildring av en person med många olika sidor.

Om man som läsare letar efter ett akademiskt arbete som kan ge en ny förståelse eller presentera en ny analys av Roosevelt och hans liv och gärning är Pehrsons bok kanske inte det självklara valet. Men som ett populärhistoriskt översiktsverk för en målgrupp utan stora förkunskaper inom området fungerar den betydligt bättre; trots avsaknaden av problematisering och en något ensidig bild av Roosevelt är Pehrsons bok med sitt elegant enkla språk en intresseväckande introduktion till en av USA:s populäraste presidenter och en omvälvande tid i landets historia.

Carl Englund

PER GUNNAR EDEBALK

Gustav Möller:

En legendarisk socialpolitiker

Lund: Arkiv förlag, 2021. 149 s.

Den som studerar den svenska socialpolitikens historia kan omöjligt undvika att stöta på Gustav Möller. Den socialdemokratiska politikerns namn dyker upp i samband med bland annat införandet av folkpensioner, obligatorisk sjukförsäkring, statsunderstödd bostadsstandard och barnbidrag – reformer som genomfördes trots penninginflation under 1920-talet och världskrig under 1930- och 40-talen. Men trots detta finns

det få översiktsverk om "folkhemmets arkitekt", som dåvarande statsminister Tage Erlander kallade Möller, bara mindre skrifter som behandlar hans olika reformer. Per Gunnar Edebalk, professor i socialt arbete, fyller luckan med sin biografi.

Materialet som ligger till grund för boken utgörs av Möllers egna skrifter, arkivmaterial ur Möllerarkivet och Arbetarrörelsens arkiv, riksdagstryck, samtida tidningar, Tage Erlanders dagböcker och andra ministrars anteckningar om Möller. De senare belyser och kompletterar händelser kopplade till socialministerns arbete och ger en insikt i Möllers relation till sina kollegor, som ibland var något ansträngd. I Erlanders dagboksanteckningar framgår det att statsministern var ganska positivt inställd till att Möller slutligen (1951) skulle efterträdas av Gunnar Sträng, eftersom det skulle befria Erlander från de återkommande konflikterna med Möller.

Biografen inleds med en kort redovisning av Möllers väg till makten. Här framgår att det inte var självklart för honom att arbeta med sociala frågor. Under början av 1920-talet lade han fram flera motioner i alla möjliga politiska ämnen. Men efter att ha besökt danska socialdemokrater under den Skandinaviska arbetarkongressen i Köpenhamn 1920 blev Möller intresserad av socialpolitik. 1924 blev han socialminister i

Hjalmar Brantings tredje regering och drev här frågor kopplade till lagen om åtta timmars arbetsdag och införandet av en arbetslöshetsförsäkring.

Edebalk fortsätter med att skildra Möllers verksamhet, både i regeringar och i opposition. Åren som socialminister 1924–1926 präglades av hårda budgetkrav, deflation och lågkonjunktur. Men boken ger också inblick i Möllers besvärliga arbete med arbetslöshets-, pensions-, sjuk- och olycksfallsförsäkringarna. Även om han inte fick sin vilja igenom vid tiden träder han fram som en visionär som sökte omvandla och förbättra det svenska socialförsäkringssystemet.

Under åren 1926–1932 satt Möller i opposition. Här berättar Edebalk om hans deltagande i Pensionsförsäkringskommittén 1928, om införandet av lagen om yrkessjukdomar 1930 (som Möller senare utvidgade 1936) och till sist om den omfattande debatten med den Ekmanska regeringen om olika arbetslöshetsprogram.

När Möller återigen satt i regeringen 1932 började han arbeta på de reformer som snart skulle utmärka det svenska samhället. Edebalk visar på ett elegant sätt vilka förutsättningar Möller hade för att genomföra sitt reformarbete. Den socialdemokratiska uppgörelsen med Bondeförbundet 1933, den svenska devalveringen och exportindustrins ökade intäkter gav regeringen ett omfattande

reformutrymme. Möller kunde därmed lägga grunden för en senare expansion av arbetslöshetsförsäkringarna, för en förstärkning av pensionerna och för en utvidgning av en social bostadspolitik.

Under krigsåren skiftade Socialdepartementets arbetsuppgifter från att ha arbetat med Möllers reformer till att även ta hand om säkerhetspolis, civilförsvar, flyktingfrågor, utbildning av danska och svenska så kallade polistrupper och kontakter med de danska och norska motståndsrörelserna. Edebalk väljer dock att fokusera på Möllers fortsatta reformarbete. Den ledande principen blev nu att alla medborgare skulle omfattas av en godtagbar social minimistandard. Ett sätt att uppnå denna gick via bostadspolitiken. Alla skulle få tillgång till ”sunda, rymliga och prisvärda bostäder”, med Edebalks ord. Detta skulle genomföras med hjälp av fasta hyresnivåer, kapitalsubvention och byggnadsregleringar.

Åren 1946–1948 kännetecknades i Sverige av en allmän prisökning och ett stort valutautflöde. Inom finanspolitiken infördes nu en stram reformpaus. Men Möller ville trots detta höja folkpensionen. Det uppstod en krisstämning inom regeringen och Möller hotade med att avgå. Efter överläggningar mellan regeringen och socialministern gick Möller segrande ur konflikten. Folkpensionerna stärktes genom en automatisk indexreglering, vilket innebar att staten

skulle garantera pensionernas realvärde. Samtidigt fick befolkningspolitiken ett allt större utrymme. Stödd av flera utredningars betänkanden arbetade Möller med att införa barnbidrag, fria skolmåltider och hyresrabatter för familjer med minst två barn.

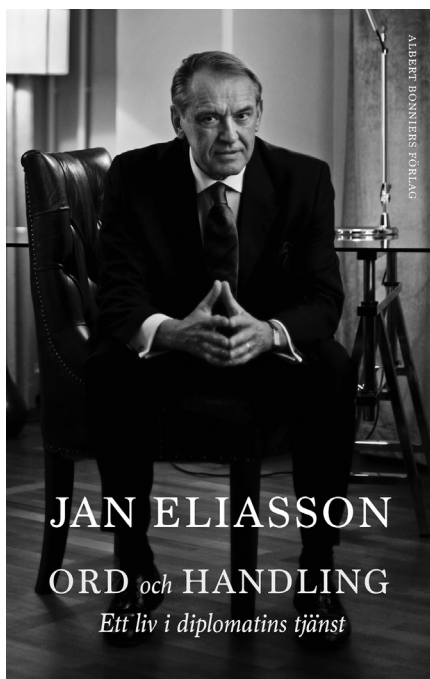
Edebalk kan visa på en tydlig förändring i Möllers orientering under efterkrigstiden. Under hela mellankrigstiden hänvisade socialministern ofta till Danmark som en förebild, men efter kriget började han i stället att tala om Storbritannien. Möller var nämligen intresserad av den så kallade "Beveridge rapporten" som hade presenterats i Storbritannien 1942. Den gick i korthet ut på att erbjuda varje medborgare ett existensminimum genom enhetsersättningar. Finansieringen skulle ske i tre led: egenavgifter, arbetsgivaravgifter och skatter. I Sverige betonade i stället Möller en skattefinansiering. Här lyckas Edebalk väl med att kontrastera de båda finansieringsidéerna mot varandra. Han förser samtidigt läsaren med egna tankar om de båda systemen, vilket gör det tydligt vilka delar av den brittiska modellen Möller ansåg lämpliga, och vilka delar som skiljde sig från hans vision för Sverige.

Resterande kapitel ägnar Edebalk åt att diskutera socialpolitikens administration, ATP-striden och Möllers

avgång. Även efterträdaren Gunnar Sträng ägnas en viss uppmärksamhet. En av författarens viktigare poänger är förändringen i den förda politiken. Gustav Möllers mål var att utrota fattigdomen i landet. Reformerna var universella och bidrog till inkomstutjämningar eftersom de ofta var skattefinansierade. Edebalk kallar detta för folkhemspolitik. Men från 1950-talet och framåt menar han att socialpolitiken blev mer differentierad. De allmänna reformerna som sjukförsäkring, yrkesskadeförsäkring och ATP gick nu i en ny riktning och byggde i stället på inkomstbortfallskompensation. Edebalk menar att denna politik skiljde sig från Möllers idéer. Sverige gick från "folkhemspolitik" till "den svenska modellen" eller "välfärdsstaten" – en tydlig brytpunkt i svensk socialpolitisk historia.

Sammantaget utgör Edebalks biografi ett uppslagsrikt arbete som ger en närmast komplett bild av socialministerns arbete både inom och utanför regeringen. Det är ett välkommet bidrag till den svenska socialpolitiska historien och kommer säkerligen att bli ett standardverk under en lång tid framöver för läsare intresserade av socialministern Gustav Möller och hans politiska reformer.

Carl Wålfors

JAN ELIASSON

Ord och handling:

Ett liv i diplomatins tjänst

Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2022.
350 s. Fotoillustrerad

Under pandemin fick diplomaten Jan Eliasson, i tjänst långt efter pensionsåldern, möjlighet att summera sin spektakulära bana. Utifrån bevarade dagböcker började han beskriva sitt livsförlopp, småningom utmynnande i en regelrätt memoarbok, *Ord och handling: Ett liv i diplomatins tjänst*. Med tanke på att han varit svensk FN-

och Washingtonambassadör, kabinettsskreterare och en kort tid utrikesminister, därtill med långvarig placering i FN:s övre hierarki borde han vara sällsynt väl skickad att ge inblickar i världspolitik. Det rör sig om en innehållsrik kronologisk berättelse, interfolierad med reflexioner och åsiktsmarkeringar. Självfallet upptar utrikesrelationerna med ständigt pågående konflikter merparten av utrymmet men de varvas med privat- och umgängesliv. Därtill kommer möten med ledande makthavare världen över.

Starten sker i födelsestaden Göteborg. Eliasson framträder som klassresenären, som avancerat från enrummaren i Källtorp till kristallkronorna i Arvfurstens palats och FN-skrapan på nedre Manhattan. Själv ser han igenkännande på den beskrivning idéhistorikern Ronny Ambjörnsson gett av hemmiljön i kontrast till Hvitfeldtska pojkläroverket, där båda gick med några års mellanrum. Frågan är dock om inte klyftan överdrivits i en för klassresenärerna gyllene tid, då 40 procent av en elevkull kunde räknas dit. Det var många som blev sin familjs förste student. Jämfört med rivna kåkstäder som Gårda, Landala och Masthugget framstår inte heller Källtorp som särskilt proletärt. Allra minst det då nybyggda välbelägna Guldheden, dit familjen Eliasson med två söner flyttade, först till en två-, därpå en trerummare. Den

unge Jan, som då kallade sig Kenneth, spelade fotboll i GAIS och handboll i Redbergslid, något han lyfter fram för att framhäva sin göteborgska identitet. Vid sidan härom fanns ett kyrkligt föga omtalat engagemang,

Mer avgörande för Eliassons framtidsdröm om att få verka internationellt blev ett stipendieår i Indiana i USA. Han bodde hos en familj med anknytning till Demokratiska partiet och lyckades övertala senatoren John F. Kennedy att tala på hans lilla studieort. Hemma på Hvitfeldtska igen betroddes han med uppgiften att tala på morgonbönen på FN-dagen 24 oktober. Då han framförde en appell för internationellt samarbete och fredssträvan och varnade för snäv nationalism fick han en skarp reprimand av sin rektor och latinlärare Tage Wikström. Det var en bigotteriets tid, då politiska åsikter portförbjöds och jazzmusik vid morgonbönerna fördömdes i riksdagen.

Som karriärstationer på vägen valde Eliasson Sjökrigsskolan för sin värnplikt, följt av studier vid Handelshögskolan i Göteborg. År 1965 antogs han till UD:s aspirantutbildning. Genom sitt partnerval med vigsel i Danderyds kyrka och bosättning i mer förnäma kvarter kan den fortsatta kontakten med arbetarklassmiljöer inte ha varit tät. Det diplomatiska yrkeslivet gick via Paris och Bonn till Washington och New York. Hustrun Kerstin är med genom

hela framställningen men det nämns aldrig något om slitningar inom familjen, med tre barn, fastän de ständiga förflyttningarna och det flitiga resandet kombinerat med makarnas ofta separata bosättning borde ha vållat problem.

Boken igenom prisar Eliasson sina lojala medarbetare. I yrkeslivet hade han nära kontakt med Olof Palme, Pierre Schori och Rolf Ekéus jämte Sverker Åström. På det kulturella fältet är paret Göran och Karin Löfdahl centrala. Reserverad är han mot Anders Ferm, som ogärna ville lämna ifrån sig posten som FN-ambassadör till Eliasson. Han beskriver samtidigt ett nära samarbete med Margot Wallström, Mona Sahlin och Anna Lindh, vars frånfälle berörde honom djupt.

Ibland befinner sig Eliasson på rätt eller om man så vill fel plats då det inträffar något dramatiskt och omskakande. Som svensk ambassadsekreterare i Washington fick han uppleva Watergate-skandalen och hantera verkningarna av Palmes fördömande tal om bombningen av Hanoi före jul 1972. Under hans ambassadörstid i USA under tidigt 2000-tal inträffade terrorattacken mot Twin Towers i New York och försvarshögkvarteret Pentagon i Washington.

Vid Zimbabwes självständighetsförklaring 1980 fick Eliasson, utsänd av Ola Ullstens folkpartiregering, träffa den ny tillträdde presidenten

Robert Mugabe, vars utveckling från frihetshjälte till enväldig tyrann han beskriver. Strax därefter kallades han av oppositionsledaren Olof Palme att biträda denne i det svåra uppdraget att medla mellan de krigförande Iran och Irak. Vid fem tillfällen träffade Eliasson Saddam Hussein, två gånger efter Palmes död. För Eliasson blev medling och konflikthantering en del av hans vardag, då han betroddes med posten som biträdande generalsekreterare i FN med ansvar för humanitära frågor och katastrofbistånd. Konflikthärdar passerar därför revy i boken, staplade på varandra. Det kunde gälla Bosnien men framför allt utomeuropeiska områden som Afghanistan, Nagorno Karabach, Darfur i Sudan, Mali, Jemen, Somalia eller Syrien. I de akuta katastrofområden Eliasson besökte fick han uppleva hemska syner med svält, lidande och död. Hans medlarteknik, ägnad ett kapitel i boken, har belysts av freds- och konfliktforskare. Med sin erfarenhet av världens konfliktzoner ansågs han också vara väl meriterad att bli styrelseordförande för SIPRI, Stockholms internationella fredsforskningsinstitut.

Då Göran Person kallade honom att efterträda Laila Freivalds som utrikesminister hade han måttlig partiförankring, utan något förflutet inom SSU eller medlemskap i någon s-förening under studieåren. Han kunde bara peka på att han varit ledamot av gatunämnden

i Sollentuna. I bakgrunden fanns förstas pappans fackliga uppdrag och moderns av fattigdom präglade uppväxt och egna första maj-tal sent i livet. Utrikesministerposten fick han kombinera med ordförandeskapet i FN:s generalförsamling, en till synes omöjlig uppgift, som löstes genom lojala medarbetare på båda sidor av Atlanten. Dilemmat försvann genom den borgerliga alliansens maktövertagande på hösten 2006.

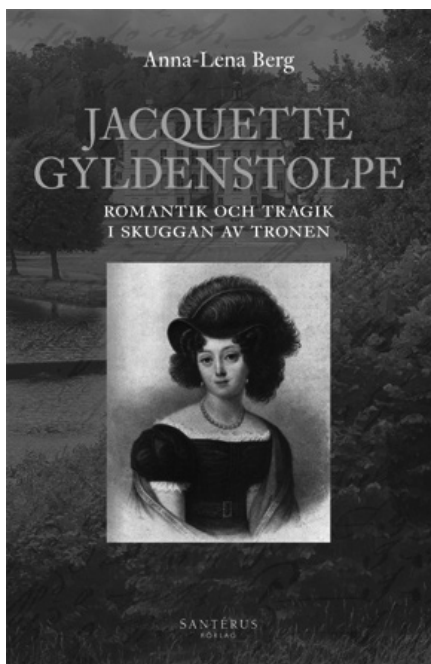
Eliassons bok är väl uppdaterad och landar i nuet. Han är skarp i fördömandet av Donald Trumps agerande vid stormningen av Capitolium 6 januari 2021 och bekymrar sig för tillståndet i Republikanska partiet. Med sin bok daterad 24 mars hinner han också insiktsfullt belysa Ukrainas situation. Läsaren får däremot inte veta hur han ställer sig till svenskt Natomedlemskap men troligt är att han inte positionerat sig på samma sätt som vännerna Pierre Schori och Rolf Ekéus; han har visserligen varit en lojal anhängare av svensk alliansfrihet men också tidigt förordat ett närmare europeiskt samarbete. I vår egen tid vill han se ett ökat fokus på mänskliga rättigheter jämte flykting- och klimatfrågan.

Jan Eliassons liv och karriär är uppenbart en framgångssaga. Hans resande världen runt har givit honom perspektiv, med egna ord vingar, men han understryker även behovet av rötter, i hans fall Göteborg, Stockholm

och sommar-Gotland, där han funnit avkoppling med att bygga stenmurar. I umgänget har han varit smidig, sällan konfrontativ. Trots ett privilegierat liv tycks han ha lyckats behålla sin

ideologiska kompass oanfrätt. Nu har han med den aktuella boken givit oss en rejäl repetition i nutidshistoria.

Bert Mårald

ANNA-LENA BERG

Jacquette Gyldenstolpe. Romantik och tragik i skuggan av tronen.

Stockholm: Santérus förlag, 2022.
423 s. Illustrerad

Jacquette Gyldenstolpe (1797–1839), dotter till Nils Gyldenstolpe och Aurore De Geer, föddes in i högadliga kretsar och hennes familj rörde sig nära kungahuset och hovet. Hennes liv blev inte långt, men rymde trots detta passioner och tragedier. Nu har Anna-Lena Berg ägnat denna kvinna en omfattande biografi byggd på brev och annat samtida material.

Boken är disponerad på ett dramaturgiskt sätt med prolog och epilog och en rad fullmatade kapitel. Därtill är verket välillustrerat och formgivningen omsorgsfull. Läsaren får följa en livsväg in i minsta detalj ledsagad av en författare som i källhantering och resonemang utför en imponerande insats. Givetvis är verket försett med noter, käll- och litteraturliste liksom med en lista över förekommande personer – det sista inte minst viktigt för att friska upp minnet om alla de aktörer som kretsar kring huvudpersonen.

Inledningsvis poängterar Anna-Lena Berg att personhistoria om en till synes perifer adelskvinna kan motiveras med att studier av enskilda människooöden är ett komplement till översiktsverken och ger en unik inblick i dåtida tankesätt och uppfattningar. Detta självklara konstaterande är avstampet till en välavvägd biografisk skildring, som elegant balanserar mellan privatliv och de större sammanhangen.

För en period som är så omskriven och genomlyst blir arbetet med att relatera Jacquettes liv till omvärlden krävande. Man imponeras som läsare över den välformulerade och täta texten, där valörer och nyanser är exakta, men framställningen samtidigt är inlevelse- och livfull. Biografiskrivande är ju mycket av en förståelseakt och fantasi skadar inte. Anna-Lena Berg döljer inte sin fascination för tidsepokens romantiska inslag, men undviker inte heller att det fanns

ett annat land utanför de fina salongerna i Stockholm och på familjen De Geers sagoslott Finspång.

Jacquette Gyldenstolpe blev liksom sin mor statsfru hos drottningen och befann sig nära makten. Men som kvinna hade hon trots detta begränsade möjligheter till utveckling. Och de livsval hon gjorde genom att gifta sig tämligen olyckligt med Carl Gustaf Löwenhielm och ännu mer ödesdigert med Uno von Troil gjorde inte saken bättre. Det som kunde ha blivit ett ganska bekvämt liv präglades av miss-tag och besvikelser.

I bakgrunden spökar hela tiden den relation Jacquette hade till kronprins Oscar, senare Oscar I. Denna hemlighållna relation präglade henne liksom den dotter, som möjligen hade kronprinsen till far. Romansen hanterar Berg på ett intrikat sätt och bäddar in den i berättelsen. Dramaturgi handlar om att inte säga allt på en gång, utan att portionera ut ledtrådarna successivt. Därigenom håller författaren läsaren i ett järngrepp.

Man kan inte fuska sig igenom läsningen, utan måste följa alla vindlingar som visar att det kanske inte finns ett säkert svar på gåtan om flickebarnet. Berg låter resonemangen få ta tid, men det blir aldrig pratigt. För första gången på länge har jag läst en bok vetgirigt och uppmärksam, eftersom det är intellektuellt stimulerande att ta del av hur författaren tänker. Språkligt sett är det en fröjd att läsa. Möjligen hade dock den romantiserade

prologen kunnat utgå. I mitt tycke är det lite för mycket ett konstruerat fiskande efter att väcka spänning och nyfikenhet.

Låt mig göra några nedslag i den täta berättelsen om Jacquette Gyldenstolpe. Hennes föräldrar följde åren 1803–1805 kungaparet på en resa till Tyskland. De var därmed borta från sina tre små barn i ett och ett halvt år. När de återvände till Sverige var Jacquette sju och ett halvt år. Berg reflekterar över föräldrarnas långa bortovaro från barnen: ”för ett litet barn måste det ha känts som en oändlighet. Pojkarna kan rentav ha haft svårt att minnas sina föräldrar ordentligt.” (s. 31) Det är inkännande.

I avsnittet om Finspångs slott tar författaren/berättaren läsaren lätt i handen: ”Men nu behöver vi stanna upp en smula. Vi har kommit till Finspång, och Finspång var en mycket central plats för huvudpersonerna i denna historia.” (s. 37). Här visar Berg vilken skicklig berättare hon är. Skildringen av bruket och slottet är oklanderlig. Med enkla medel visar hon att det idag är Siemens som huserar i slottet och konstaterar att det är märkligt att ”istället för familjeporträtt se en rad kostymklädda industriledare blicka ner från väggarna”. (s. 38).

På några ställen i texten inflikas tänkta repliker av de centrala personerna, exempelvis på sidan 48. Denna dramatisering är överflödigt. Citat och omskrivningar av relevanta uppgifter hade räckt. Syskonen Gyldenstolpe bodde under

flera perioder hos sin moster Emilie De Geer på Finspång, eftersom föräldrarna, som konstaterats, ofta var frånvarande på grund av sina uppdrag vid hovet och i det militära. Emilie uppvaktades där av den betydligt äldre Axel von Fersen, men hon valde andra män, Mauritz Clairfelt och Carl Fredrik Piper.

I ett koncentrerat kapitel avhandlas svensk-ryska kriget, där den östra rikshalvan förlorades år 1809, och lynchningen året därpå av Axel von Fersen. Dessa händelser påverkade förstås livet kring kungen och även privata förbindelser. Samtidigt tog Aurore De Geer ut skilsmässa från sin Nils Gyldenstolpe, då äktenskapet sedan länge varit dött och de levde åtskilda. För att få ut skilsmässa behövdes bevis på otrohet och sådana fanns det gott om. Det var således kvinnan som tog initiativ till skilsmässan.

Jacquettes mor hade redan 1807 blivit fäst vid Gustaf af Wetterstedt, stor man i staten, socialt och kulturellt begåvad. Hon gifte sig i Riddarholmskyrkan 1811 med sin från Finland bördige man. Kärleken var äkta och livslång och att grevinnan blev friherrinna bekymrade henne föga. Jacqueline kom att växa upp i denna miljö. Den Wetterstedtska salongen var omtalad i huvudstaden. Jacquettes bröder bodde med fadern, militären Gyldenstolpe, i norrländska städer och studerade i Uppsala.

Vid ett kungligt besök på Finspång i augusti 1815 träffade den artonåriga

Jacquette den unge kronprinsen Oscar för andra gången. De hade mötts på Drottningholm redan 1811. Vad som hände dem emellan kan man bara spekulera om. Berg uppmärksammar ett hittebarn som placerats utanför grevinnan Meijerfeldts dörr i april 1816. Den nyfödda flickan hade en plåt fäst på sitt linne med namnet Oscara och en brevlapp. Men grevinnan bevektes inte, utan barnet togs in på Allmänna barnhuset och placerades sedan ut som fosterbarn. När hon var tre år återlämnades hon till barnhuset. I september 1819 hämtades hon av Aurore af Wetterstedt.

Anna-Lena Berg gräver djupt i frågan om huruvida Oscara var dotter till Jacqueline och kronprinsen. Det som talar för detta är att barnet kom att uppfostras hos Wetterstedts och att prinsen och Jacqueline hade en kärleksrelation från 1820 och några år framöver. Barnet var enligt brevlappen "av familj" och namnet Oscara synnerligen ovanligt. Kanske hoppades man att grevinnan Meijerfeldt skulle ha förstått vinken och hört hovskvallret.

De sista dagarna i maj 1816 reste familjen Wetterstedt till Finspång. Aurore var krasslig och även Jacqueline verkar ha haft nedsatt kondition. Men hon hade kunnat återuppta sina bad och ridit en gång. Uppehåll med bad och ridning efter en förlossning är ingen djärv hypotes.

Senare tidens källor uppger att Oscara kallat Aurore af Wetterstedt för mor-

mor och biografiförfattaren Vivi Horns faster, som var gift med Gustaf Hilder, son till Oscara, har till Horn lämnat det enda kända fotografiet av Oscara där hon är mycket lik Oscar I i samma ålder.

Om Oscara var dotter till Jacqueline, varför placerades hon då i en trappuppgång? Författaren presenterar en rad hypoteser om hur graviditet, förlossning och smusslandet med barnet kan ha gått till. Syftet var rimligen att hålla isär associationerna mellan Jacqueline och Oscara. När den senare upptogs i familjen hade åren gått och det var närmast ett mirakel att hon överlevt åren på barnhem och i fosterhem. Inga konkreta bevis föreligger, men indicierna gör ändå troligt att Oscara var Oscars dotter.

I september 1817 gifte sig militären och diplomaten greve Carl Gustaf Löwenhielm från godset Long i Grums i Värmland med fröken Jacqueline Gyldenstolpe i Jakobs kyrka i Stockholm. Kronprins Oscar agerade som ställföreträdande far. De två makarna var extremt olika; han sträng och principfast, hon bortskämd och obetänksam. Jacqueline hade i december 1816 utnämnts till hovfröken hos drottningen. Från detta vill hon fly, men hon vantrivdes också i Värmland med den torre maken.

Finspång och mostern Emilie De Geers Löfstad var långt mer lockande än Long. Därtill blev inte Jacqueline gravid, till moderns stora sorg. Brodern Nils älskade liksom Jacqueline Finspång, och

vantrivdes med att bo i Örebro, där deras far blivit landshövding och han själv adjutant åt en general.

Vintern 1820–1821 började Oscar och Jacqueline att uppträda som ett par. De trivdes tillsammans och delade samma lättsinne och intresse för teater. De till och med duade varandra. Så inträffade en kväll på Rosersberg ett gräl mellan dem om en roll som Oscar ville att hon skulle spela. Jacqueline blev arg och rev itu pjäsmanuset. Hon agerade spontant utan tanke på följderna. Kronprinsen började vid en maskerad i januari 1822 kasta sina blickar på Minna Gyldenstolpe istället. Jacqueline blev förstås upprörd. Men det började bli dags att skaffa Oscar en lämplig prinsessa. En friarresa i Europa inledes med Carl Gustaf Löwenhielm, Gustaf af Wetterstedt och Nils Gyldenstolpe inblandade i processen. Jacqueline fick snällt stanna hemma och vara förnuftig. Sorgen efter prinsens svek gav henne ett lynnigt och labilt temperament. Både mor och dotter utvecklade under krisperioden ett beteende som ”drama queens” (s. 205). Oscar bestämde sig för Josephine som blivande prinsessa av Sverige.

Samtidigt fick Oscara sin fostran av mamsell Köhler på Finspång. Och hon fick träffa Jacqueline på Löfstad under hösten 1822. Prinsen var Jacquettes stora kärlek, och detta framhålls genom citat från Crustenstolpes halvdokumentära verk från 1845–1846 (s. 211). Citatet från en så osäker källa hade behövt kommenteras

i texten, så att man inte tror att utsagan är kommen direkt från Jacques egen mun. Det är, antar jag, en romantiserad tolkning av situationen, som Crusenstolpe gör.

1823 anlände Josephine till Sverige och samma år utsågs Jacqueline till statsfru hos drottning Desirée. Kanske var det plåster på sårén. Äktenskapet med Löwenhielm var isigt och han sökte sig utomlands. Jacqueline ägnade sig åt en romans med lord Castlereagh. Den bittre maken sökte bevis för hustruns lösaktighet. En lång och sårig skilsmässoprocess inleddes av Löwenhielm. Den var komplicerad på grund av att Jacqueline stod hovet nära och man vill undvika alltför mycket skandal. Men i och med 1828 års utgång var skilsmässan ett faktum efter drygt tio års olyckligt äktenskap.

Vintern 1831–1832 var Jacqueline vid närmare 35 års ålder gravid med Uno von Troil. Två döttrar föddes i tät följd. Med andra ord fick denna upphöjda adelskvinna tre utomäktenskapliga barn (om Oscara räknas med) och var socialt sett skandaliserad. Men de två döttrarna blev hennes skatter. Jacqueline älskade sina döttrar. Uno von Troil började direkt efter koncipieringen att leta nya kvinnor.

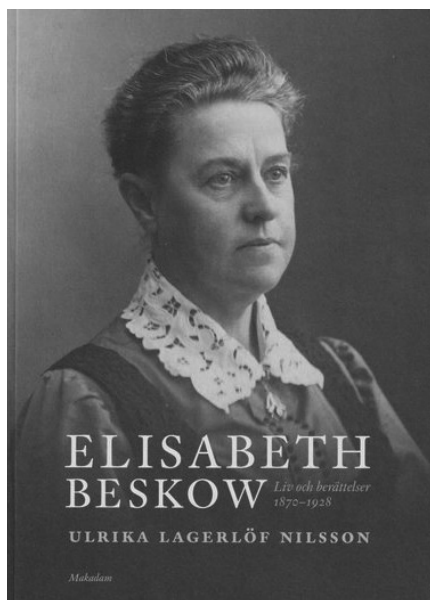
År 1833 hade Jacqueline två små barn och Oscara var 17 år och gifte sig med den 14 år äldre Gustaf Hilder. Året därpå avled Aurore af Wetterstedt 54 år gammal. För både dottern och den hängivne maken var det en svår förlust. Sjukdomar grasserade och författaren beskriver

ingående kolerans härjningar. Så avled Gustaf af Wetterstedt 1837 och Jacqueline stod utan sin stöttande styvfar.

Uno von Troil utsågs 1838 till ministerpresident i Konstantinopel. I augusti 1838 gifte sig Jacqueline och Uno, för att trygga barnens framtid – inte av någon djupare kärlek. De nyvigda gav sig iväg på det som skulle bli deras sista resa. Via Wien färdades de till Svarta havet och i november 1838 var de framme i Konstantinopel där von Troil skulle tillträda sin tjänst. De blev emellertid omgående sjuka och särskilt Uno hade symptom av en långt framskriden tuberkulos. I januari 1839 avled Jacqueline 41 år gammal. Den osunda miljön i Konstantinopel hade troligen gett hennes kolera eller dysenteri. Hon är begravnen på kyrkogården i Pera. I april avled Uno von Troil. De två små döttrarna hämtades hem till Norden och uppfostrades hos faderns styvmor.

Jacqueline Gyldenstolpe hade en stolt intuitiv självkänsla, men även en tendens till osäkerhet och "mental instabilitet", som Berg skriver. Två äktenskap blev fiaskon och de män hon verkligen älskade kunde hon inte leva med. Det kanske mest gripande med hennes livshistoria är att varken skönhet, pengar eller social position kunde ersätta en trygg och självklar relation med en jämbördig man. Sensmoralen av Anna-Lena Bergs studie är att romantiken alltid varit aktuell.

Gunnel Furuland

ULRIKA LAGERLÖF NILSSON

Elisabeth Beskow.

Liv och berättelser 1870–1928.

Stockholm: Makadam förlag, 2021. 285 s.

Pseudonymen Runa är kanske bekant för dem som granskat gamla boksamlingar och folkrörelsebibliotek från början av föregående sekel. Den författare som dolde sig bakom pseudonymen och som låg bakom ett femtiotal uppbyggliga skönlitterära verk hette Elisabeth Beskow och levde mellan 1870 och 1928. Nu har hon blivit föremål för en studie, utgiven av Makadam förlag, men ursprungligen framlagd som en avhandling i kyrkohistoria i Åbo 2017.

Författaren, Ulrika Lagerlöf Nilsson, disputerade år 2010 i historia i Göteborg på en studie av vägen till biskopsstolen i början av 1900-talet. I och med Åbo-avhandlingen är hon nu alltså dubbel-doktor. Hennes forskning om Beskow är ett resultat av hennes kompetens i kyrkohistoria, men också uttryck för ett intresse för biografiskrivande och en ambition att uppmärksamma bortglömda kvinnliga skönlitterära författare.

Först och främst bör betonas att boken som här recenseras till sin utstyrsel och i sina paratexter signalerar att vara en biografi. Men till hantverk och uppläggning är texten akademisk med noter och formella krav på disposition och akribi. I denna dubbelhet finns vissa komplikationer som jag återkommer till.

Det är ett angeläget fält som Lagerlöf Nilsson beträder och hon griper över mycket. Man lär sig mycket på vägen då redogörelsen för Elisabeth Beskows liv föregås av ett rejält preludium. Förutom ett inledande kapitel med sedvanlig forskningsöversikt, redovisning av källmaterial och teoretiska utgångspunkter följer ett andra kapitel som avhandlar ett föränderligt Sverige med folkrörelser, olika "frågor" och framför allt brytningar mellan statskyrkans hävdvunna primat över själarna och frikyrkorörelsens individualism och krav på personlig omvårdelse.

Först i tredje kapitlet får Elisabeth Beskow som person träda fram i helfi-

gur. Här för Lagerlöf Nilsson intressanta resonemang om biografisk forskning och hur Beskow har framställts i lexika och uppslagsverk. Det sociala sammanhanget, släktband och uppväxtmiljö samt socialt umgänge tecknas med breda penseldrag, men grundat på vederhäftiga källor.

Genomgången av bildningsgången i femte kapitlet visar hur en välsituerad och privilegierad flicka fick en grundläggande god skolutbildning, men att det inte var självklart med någon högre utbildning än sjukgymnast eller sjuk-sköterska. Beskows svaga hälsa satte dock stopp för en sådan yrkeskarriär. Författarskapet fick bli hennes värv och det gick hon också in för med stark övertygelse utifrån sin kristna livssyn.

De romaner och berättelser som Elisabeth Beskow skrev tolkas utifrån de idéer och värderingar de ger uttryck för. Lagerlöf Nilsson ser kärlek, sedlighet, klassmässiga motsättningar och dialoger mellan olika synsätt som centrala verktyg för förståelsen av det tydligt kristna budskap Beskow ville förmedla. Uppbyggelselitteraturen var till sin natur didaktisk, men didaktiken ingick i ett större sammanhang där, enligt Lagerlöf Nilsson, tradition, modernitet och förnyelse var frågor författaren brottades med.

Beskows många böcker spreds i flera upplagor och gavs ut i de nordiska länderna, i Europa och USA. Förlags-

hemvisten var främst EFS, A.V. Carlson och Lindblads. Senare återutgavs titlarna på Gummessons förlag. Lagerlöf Nilsson hävdar att Beskow var en av de mest lästa författarna i början av 1900-talet. Att sprida det kristna budskapet i skönlitterär form och på bred front var ett fenomen, som intimt hängde ihop med den nyevangeliska väckelsen och frikyrkorörelsens specifika genomslag i offentlighet och publicistik.

Att kritiskt granska den kyrkliga traditionens makt över folket, vars sinnebild var konventikelplakatet avskaffat 1858, ingick i de olika folkrörelsernas kamp mot förtryck och ofrihet. Kringresande predikanter, egna kyrkobyggnader och spridning av väckelseskrifter utmanade statskyrkan, som svarade med att ge ut kyrklig litteratur som stiftsböcker, julböcker och prästgårdsminnen. Ungkyrkorörelsen var också ett utslag av denna reaktion som kallats för ett återkristnande, en rekonfessionalisering.

Hur kommer då Elisabeth Beskow och hennes författarskap in i sammanhanget? Forskningsuppgiften anges vara att studera hennes väg till författarskapet, hur hon behandlade de moderna förändringsprocesserna, hur hennes böcker togs emot samt att nansera bilden av henne i tidigare biografiska skildringar.

Studien utgår från litteratursociologiska uppgifter och antaganden om bokmarknadens status, särskilt i förhål-

lande till kvinnliga författare. Noterbart är att 51 procent av romanerna och novellerna utgivna på religiösa förlag under perioden 1916–1940 var skrivna av kvinnor, motsvarande siffra för ”vanliga” förlag var 34 procent. Johan Svedjedal har angående detta förhållande påpekat att kvinnor som under långa tider skrivit uppfostrande och uppbyggliga berättelser inte nämnvärt uppmärksammats, eftersom litteraturhistorien oftast söker efter förnyelse och originalitet. Lagerlöf Nilsson finner däri en fullgod motivering för att ägna sig åt en författare som i sig inte är unik, men viktig i sin tid och en av flera som ägnade sig åt en delofentligt spridd och läst genre.

Vidare uppmärksammas att en begrundande läsart spreds via väckelserörelsen till nykterhets- och arbetarrörelsen, men med olika ideologiska förtecken. Kolportörsverksamheten, som innebar spridning av lättlästa berättelser i häftesformat till bredare befolkningslager, bidrog också till att skapa en ny typ av läsning och läsare. Den fromma berättelsen gjorde författaren till predikant med ett mer lättillgängligt budskap än det som förmedlades i en traditionell predikan.

Som synes är det en mängd spännande genrefrågor och definitioner som Lagerlöf Nilsson inledningsvis lägger fram, men som hon endast snuddar vid. Den forskning som finns på fältet redovisas, men återkommer knappast senare i ett

produktivt samspel med själva analysen. Och om synpunkterna återkommer har de alltför mycket karaktären av långa citat och förtar den egna analysens kraft och självständighet.

Kapitlet två är, som konstaterats, en historisk bakgrundsteckning och mest intressant är partiet om den kristna kyrkan i brytningstid. Här är författaren på hemmaplan och redogörelsen central för att kunna förstå det komplicerade kyrkohistoriska läget.

Det disparata och ganska begränsade biografiska material som finns kring Elisabeth Beskow diskuteras intressant och grundligt och generellt är redovisningen i notapparaten noggrann. När sökarljuset närmar sig huvudpersonen Elisabeth Beskow betonar författaren att hon avser att ge henne fler fasetter än i tidigare studier. I ett biografiskt perspektiv förekommer hon i uppslagsverk, ofta som ett bihang till sin far, Gustaf Emanuel Beskow. Och i litteraturhistoriska verk är hon sällan nämnd, då originalitet premieras före spridning. Det uppbyggliga berättandet var, som nämnts, en lågstatusgenre med en övervikt för kvinnliga författare. Själv önskade Beskow helst att vara anonyma Runa, och hävdade att det var budskapet som skulle stå i centrum. Lågmäld och blyg, men dock en tydlig röst i väckelsens idealistiska infrastruktur – ett helt annat förhållningssätt än dagens jag-litteratur och bloggande.

Kapitlet om det sociala sammanhanget är väl underbyggt och faktamättat. Fadern Gustaf Emanuel Beskows position som hovpredikant, ordförande i EFS, grundare av pojkläroverket Beskowska skolan 1867 och byggherre för Blasieholmens kyrka 1868 visar på ett starkt socialt kapital och hemmet i centrala Stockholm hade en solid ekonomisk grund. Elisabeth själv lämnade vid sin död ett anseeligt arv efter sig till mor och syskonbarn. Modern Anna Wilhelmina överlevde nämligen maken och de fem barnen och avled först 1939.

Av kapitlet om Elisabeths Beskows bildningsgång framgår att hon gick i faderns läroverk tillsammans med 300 pojkar! Senare önskade föräldrarna att hon skulle bli sjukgymnast, men hon valde att hellre satsa på en utbildning till sjuksköterska, som närmast sågs som ett kall. I detta parti uppmärksammas även Beskows ideologiska hemvist i politiska dagsfrågor, såsom rösträtten och kvinnofrågan. Slutsatsen är att den kristna tron överskuggade allt i hennes liv. Hälso problemen begränsade hennes sociala aktiviteter. Författarskapet och det inre livet blev hennes mission. Genom ett skönlitterärt uttryckssätt fick Beskow utlopp för sin syn på hur man kunde lösa sina samlevnadsproblem.

Lagerlöf Nilsson genomför en tematisk genomgång av några Runa-böcker och visar hur författaren förhöll sig till det framväxande moderna samhället,

väsensskilt från den kristet-konservativa sfär som hon utgick från. Kärleken människor emellan står i centrum, som en återspeglning av den större gudomliga. Känslor ställer till det och skärskådas utifrån en dialog om olika ståndpunkter.

Några randanmärkningar; partiet om skönlitteratur som källa i kyrkohistorisk forskning inleds med ett stycke (s. 39) som är en ren metatext där det berättas om vad som kommer att göras och upprepas vad som gjorts tidigare. Här borde en redaktör på förlaget ha rensat bort en hel del störande och tröttande omtag. Men som sagt – det är ju en avhandling; genrestämningen borde dock ha angivits på baksidan.

För att närmare kunna kritiskt granska och praktiskt använda denna innehållsrika studie hade det varit lämpligt att förse den med ett personregister, särskilt som det biografiska elementet är av avgörande betydelse för fortsatt forskning.

Texten hade fått större energi och driv genom att fokusera på de centrala problemområdena, kort sagt en fördjupad diskussion om kristet budskap i skönlitterär form där omvärldsanalysen tonats ner. Kunde redaktören ha uppmuntrat avhandlingsförfattaren att vara mer självständig och djärv i sina tolkningar? Jag hade önskat att Elisabeth Beskow fått slippa ut ur kontextens bojor och blivit mer påtaglig. Man blir nyfiken på

de 265 brev som vännen Maja Beskow använt i sin minnesbok. Här ”ljuder Elisabeth Beskows egen röst”. (s. 30) Är det bara där hon finns?

Självklart utgår en läsning av en biografisk skildring respektive en avhandling från i viss mån skilda läsararter och att skriva dessa är två olika uppgifter som ibland drar åt olika håll i disposition och stilistik. Kanske analysen av Runas texter kommit bättre till sin rätt om de stramare hade satts in i väckelserörelsens diskursiva sammanhang och inte

påtvingats ett samhällsengagerat uppsåt som kan uppfattas som påklistrat. Eftersom det redan finns en godkänd avhandling i Åbo hade det varit bättre om boken om Elisabeth Beskow fått kasta loss i Göteborg. Man kan möjligen ställa frågan till författaren och förlaget om inte det viktiga verket om Runa vunnit på att avhandlingen omarbetats radikalt och blivit en biografi med färre begränsande genrekrav.

Gunnel Furuland

Åke Lilliestam 1925–2023

Åke Lilliestam har gått bort efter ett långt och innehållsrikt liv i den svenska biblioteksvärlden, och inte minst som skribent med fler än hundra personhistoriska verk.

Åke blev medlem i Personhistoriska Samfundet 1962. Då hade han redan i ett års tid medverkat i *Personhistorisk Tidskrift*. Senare, under åren 1973 till 1980, var han tidskriftens redaktör tillika sekreterare för samfundet, uppdrag han skötte oklanderligt.

Uppväxten skedde i Malmö med vidare studier i filosofi och statsvetenskap vid Göteborgs universitet. Sommarloven tillbringades dock i en helt annan miljö, nämligen Brunnsviks folkhögskola, där legendarerna Alf Ahlberg och Gunnar Hirdman väckte intresset för folkbildningens idé och pedagogik.

Åkes tidigt grundlagda personintresse resulterade år 1960 i avhandlingen *Gustaf Steffen, samhällsteoretiker och idépolitiker*. Ämnet var emellertid inte helt lätt att

hantera och placera inom den tidens strikta ämnesgränser. Åke Lilliestam blev därför den förste att disputerar i ämnet idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs högskola – ämnet var då nära förbundet med filosofidisciplinen. Femtio år senare blev han även jubeldoktor vid Göteborgs universitet.

Efter studietiden flyttade Åke till Stockholm för att inleda en lång biblioteksbanan, först vid Riksdagsbiblioteket med fortsättning på Kungliga Biblioteket, där han i dåvarande riksbibliotekarien Uno Willers mötte en besläktad själ med samma stora intresse för personhistoria. Genom ett samarbetsavtal mellan KB och dåvarande Stockholms högskolas olika ämnesbibliotek arbetade Åke vid Humanistiska biblioteket under många år, innan bygget av ett samlat universitet med bibliotek i egen regi i Frescati påbörjades i början av 1970-talet. Ett mellanspel i Göteborg ledde till en befattning som biblioteksråd vid Göteborgs universitetsbibliotek 1983, med ansvar för Bio-medicinska biblioteket där. Inriktningen mot medicinsk litteratur fortsatte med en tid vid SLU och veterinärmedicin i Ultuna, innan han 1986 återkom till Stockholm som överbibliotekarie vid Karolinska institutets bibliotek.

Efter pensioneringen 1990 flyttade paret Lilliestam till Hjo, faderns födelsestad,

där Åke tillbringat många somrar under ungdomstiden, med mer tid för eget skrivande. 1993 kom en bibliografi över Lars Gyllensten på uppdrag av Nobelstiftelsen, 1992 en matrikel över Kungliga Vitterhetsakademien och därtill mängder av artiklar och recensioner i framför allt *PHT*. Så sent som år 2017 publicerades hans, som det skulle visa sig, två sista recensioner här i *PHT*.

Det blev också tid för många texter om ett specialintresse som Åke bestämde sig för att odla under KB-tiden, nämligen balett, företrädesvis klassisk sådan, med artiklar om Marie Taglioni, Elsa Marianne von Rosen och Ellen Rasch, och med ett mångårigt engagemang i Föreningen Dansmusei Vänner.

Föreningslivet upptog en stor del av Åkes tid och långt upp i åren, nästan in i det sista, tog han troget tåget från Hjo till Stockholm för möten i Personhistoriska Samfundet, Karlfeldtsamfundet och Sällskapet Idun, liksom i Kungliga Samfundet för utgivande av handskrifter där han var medlem av redaktionsutskottet i många år, och Humanistiska Förbundet.

Historia med tonvikt på personhistoria var och förblev den röda tråden i Åke Lilliestams liv och verksamhet. Personhistoriska Samfundet sörjer hans bortgång.

Kristina Lundgren

Medverkande i detta nummer

Måns Ahlstedt Åberg (f. 1994), doktorand i Europastudier vid University of Hong Kong. Hans forskning rör kinesiska resenärer i Europa mellan 1600- och 1800-talet. Författare till boken *Frivilliga rasbiologer* (2022).

Jens Carleson Magalhães (f. 1989), doktorand i historia vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Hans huvudsakliga forskning rör olika aspekter av judisk emancipation i Sverige under perioden 1838–1870.

Carl Englund (f. 1994), fil. kand. i Kultur och mediegestaltning. Masterstudent i historia vid Karlstads Universitet.

Gunnel Furuland (f. 1964), fil. dr. i litteraturvetenskap, bibliotekarie och litteraturforskare. Disputerad på en avhandling om 1800-talets kommersiella bokmarknad. Skribent i tidskrifter, brevutgivare och författare av lexikonartiklar samt bokförläggare (förlaget LaGun).

Kristina Lundgren (f. 1950), docent i journalistik med presshistoria, främst kvinnliga journalisters textproduktion och arbetsvillkor, som huvudsakligt forskningsområde. Hon har tidigare varit vice ordförande för Personhistoriska samfundet.

Bert Mårald (f. 1938), fil. dr. i historia vid Göteborgs universitet 1974 på avhandlingen *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst*. Universitetslektor vid Luleå Tekniska Universitet 1980–2003. På senare tid inriktad på utbildningshistoria.

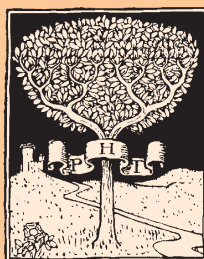
Simon Sorgenfrei (f. 1975), professor i religionsvetenskap vid Södertörns Högskola och huvudsakligen inriktad mot islamforskning. Boken *”De kommer att vara annorlunda svenskar”. Berättelsen om Sveriges första muslimer* (Norstedts) gavs ut våren 2022 och belönades med pris av Kungliga Gustav Adolfs Akademien.

Carl Wålfors (f. 1996), master i statsvetenskap, ersättningshandläggare. Masterstudent i historia vid Karlstads universitet.

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2023:I

Personhistorisk tidskrift utges av Personhistoriska samfundet, en ideell förening som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning. Tidskriften grundades år 1879 och vänder sig till alla som är intresserade av personhistoria. *PHT* publicerar vetenskaplig forskning och bevakar nyutgiven litteratur inom området. Den utkommer med två nummer per år.

ISBN 0031-5699